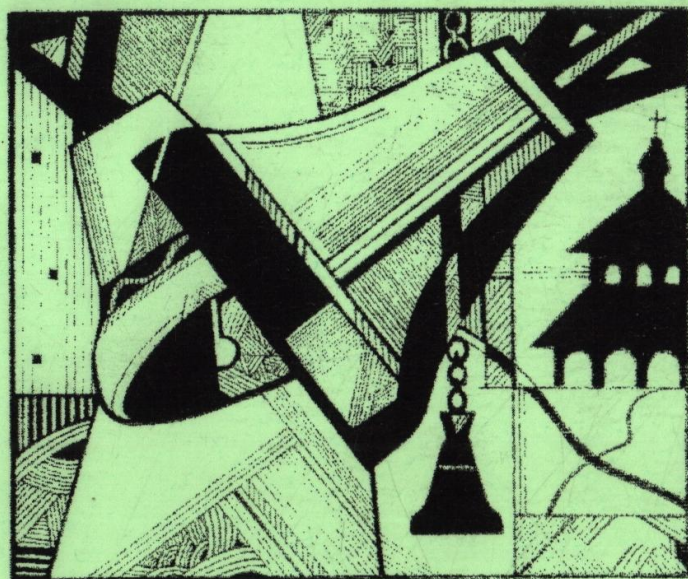


Богдан КІНДРАТЮК

ДЗВОНИ ТА ДЗВОНІННЯ
В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ДЗВОНАРСТВА

Богдан КІНДРАТЮК

**ДЗВОНИ ТА ДЗВОНІННЯ
В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ**

Івано-Франківськ
2011

УДК 7.072.2+398
ББК 82 (Укр)
К41

Друкується за ухвалою вченої ради Інституту мистецтв Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 8 від 23.06.2011 р.)

Рецензенти:

Юрій ЯСІНОВСЬКИЙ, доктор мистецтвознавства, професор, завкафедри музичної медієвістики та україністики Львівської національної музичної академії імені Миколи Лисенка;

Олег СМОЛЯК, доктор мистецтвознавства, професор, завкафедри музикознавства, методики музичного виховання та вокально-хорових дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Степан ПУШИК, кандидат філологічних наук, професор кафедри української літератури Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, лауреат Шевченківської премії.

На обкладинці використано графіку Вікторії ПЛОТНИКОВОЇ

Кіндратюк Б.

К41 Дзвони та дзвоніння в народній творчості / Богдан Кіндратюк. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. націонал. ун-ту ім. В. Стефаника, 2011. – 42 с.
ISBN 978-966-640-307-3

Уперше на основі опрацювання корпусу джерел із народної творчості українців систематизовано відомості про відображення тут складових дзвонарської культури. Ідеться про велику поширеність дзвонів і дзвонінь як поважного атрибуту повсякденного життя, багатство їхньої символічно-метафоричної образності, містку типізацію.

Видання стане в пригоді батькам, викладачам і студентам, учителям, класним керівникам і школярам, усім, хто цікавиться дзвонарським мистецтвом, його виховними й оздоровчими можливостями.

УДК 7.072.2+398
ББК 82 (Укр)

ISBN 978-966-640-307-3

© Кіндратюк Б. Д., 2011
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011

З прийняттям християнства в Русі-Україні Церква поступово стає консолідуючим і стабілізуєчим чинником духовного життя українців. Її функціонування немислиме без дзвонів і дзвонінь. Вони – не тільки поважна належність кожного церковного храму, а й музичні інструменти, самотні пам'ятники історії, матеріальної культури, твори художнього відлиництва, пам'ятки писемності й механічних систем.

Церковні дзвоніння супроводжували життя людини від народження до смерті. Вони лунали по декілька разів на день, наповнюючи своїми звуками довкілля. Людям вони несли розміреність часу, радість і смуток, заклик і страх, заповняючи своєрідними барвами емоційний світ народу. Виробилася увага до музики дзвонів і загалом до дзвонової культури, її самотне сприйняття та розуміння. Це впливало на народний світогляд і відобразилось у віруваннях, переказах, прислів'ях і піснях.

Нині все більшу увагу дослідників привертає питання розповсюдження дзвонів і дзвонінь в Україні¹, зокрема, вивчається їхнє відображення в усній народній творчості², обґрунтовується застосування музики дзвонів як засобу зміцнення духовних сил людей, їх оздоровлення³. Його ефективність підвищується завдяки вірі в можливість дзвонарського мистецтва, поінформованості про його виховний потенціал. Тому пропонується читачеві праця присвячена ширшому відображенню складових дзвонової культури в народній творчості, яка органічно поєднала реалістичну конкретність із символічно-метафоричною образністю, широкою та міст-

¹ Ю. Ясіновський. Пісенний фольклор і музичне мистецтво // *Історія української культури*: у 5-ти томах, т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / редкол. тому Ярослав Ісаєвич (гол. ред.), Юрій Ясіновський, Левко Войтович та інші. Київ 2001, с. 322–333 (дзвонарське мистецтво – с. 232–233).

² Б. Кіндратюк. Український паремійний фонд про церковні дзвони та дзвоніння // *Історія релігій в Україні*: Праці XII міжнар. наук. конф. (Львів, 20–24 трав. 2002 р.): у 2-х книгах, кн. II. Львів 2002, с. 217–223; Його ж. Усна народна творчість про церковні дзвони й дзвоніння // *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*, вип. IV. Івано-Франківськ 2002, с. 104–114; Його ж. Фольклорне побутування дзвонів // *Кобзарство в контексті становлення української професійної музичної культури*: Зб. матеріалів Міжнародної наук.-практ. конф., Київ, 14 жовтня 2005 р. Київ 2005, с. 96–101; О. Мазур, М. Демчук. Дзвони і дзвінки у побуті, фольклорі та ономастиці українців // *Дзвони в історії і культурі народів світу*: Матер. II Міжнар. наук.-практ., іст.-краєзн. конф. (23 серпня 2008 р., Луцьк, Замок Любарта): наук. збірн., вип. 2 / упоряд. Галина Марчук. Луцьк 2008, с. 27–40. Тут і далі авторський опис ужитих джерел.

³ Див., приміром: Б. Кіндратюк. *Духовне здоров'я школярів і музика дзвонів: Етнопедагогічний аспект*: наук.-метод. посіб. Івано-Франківськ 2005; М. Чепига, С. Чепига. *Стимуляція здоров'я та інтелекту*. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ 2006 (оздоровчий вплив церковного дзвону – с. 31–33).

кою типізацією. Це також підтверджує велику розповсюдженість дзвонарства як поважного атрибуту повсякденного життя.

* * *

У народній культурі, як феномені колективної творчості народу, засвідчено особливо шанобливе ставлення до дзвонів і дзвонінь, їхнє возвеличення та віру в магічну дію. Постійне звучання дзвонів вплинуло на народну свідомість, формувало своєрідну знакову систему. У мові народу слова «било», «клепало», «дзвін», «дзвонар», «дзвіниця» отримали розмаїте етнокультурне забарвлення, стали знаками української культури. Відомості з народної мудрості цінні ще й тим, що наче оживляють і доповнюють скупі й фрагментарні звіdomлення археологічних і писемних джерел про українське дзвонарство.

Збереглося багато переказів, у яких ідеться про дзвони й дзвоніння, їхнє виникнення та призначення. Так, давня розповідь про початок дзвоніння в храмі пов'язана з іменем св. Павлина (353–431), єпископа з італійського міста Ноли. Цьому святому приснилася квітка, форму якої він надав першим дзвонам і наказав у них бити⁴. В іншій оповіді йдеться про бідного юнака, який у час, коли ще Христос перебував на землі, милувався квітами. Одна з них мелодійно задзвеніла й попросила зробити її з металу, щоб вона своїм голосом приносила радість усім людям. Хлопець виконав прохання. «Так постав перший дзвін. З того часу гомонять дзвони по світу»⁵. Із Закарпаття відомий переказ про священика, якого розбудило ніжне звучання в траві квітів-дзвіночків. Воно спонукало до відливання великих дзвонів, які «чути було далеко, аж на десяте село»⁶.

У переказі, що бере початок із Княжої доби, мовиться про місто з фортецею на схилі Говерли. Жив тут сильний руський князь, тільки одного стольнокиївського правителя визнавав він вище від себе. Одного разу цей князь скликав майстрів з усіх Карпат і повелів їм відлити дзвін, щоб лунав він по всій країні. Коли в нього били, люди знали, що поки чути його звучання, жива, вільна країна⁷.

⁴ Легенда о колоколах // *Волынские епархиальные ведомости* (1913/51–52), с. 923–924; В. Біднов. *Дзвони: Короткі історичні відомості*. Варшава 1931, с. 99. Відбитки.

⁵ Як квіти стали дзвонами: легенда // *Дністрова хвиля* (Городенка 1998/16 квіт.), с. 4.

⁶ Записано від Анни Чорі-Сабов (1922–1949), яка запам'ятала розповідь священика Цібере на уроці Закону Божого (*Велекодне диво: Оповідання, легенди, казки* / упоряд. Зоя Жук. Львів 2009, с. 99–100).

⁷ В. Сафонов. *Облачная стена* // Його ж. *Колокол Говерлы: Путевые записки о Закарпатье*. Москва 1950, с. 9; Т. Шашкина. *Серебряные колокола* // *Природа* (Москва 1983/6), с. 69.

Віддавна дзвони звучали під час громадських нещасть. Це відобразив переказ Княжого часу із Закарпаття, який повідомляє, що коли загарбники-мадьяри ввійшли в Ужгород, то там «уже дзвони били, сумно було»⁸. Дзвони сюди, за переконанням оповідачів, потрапляли з Києва. За переказами відомо про віднайдений 1917 року в Богаревиці на Закарпатті срібний дзвін із часів Ярослава Мудрого (1034 р.) із руським написом⁹. Той «дзвін сріберний» за народними уявленнями подарувала богаревицькій церкві київська княгиня Настя¹⁰.

Бажання парафіян мати великі й голосні дзвони нерідко огорталося народними переказами, що поповнювалися різними деталями. Так, парафіяни Великого Ключева на Коломийщині «схотіли купити такий великий і голосний дзвін, якого не було в наших селах. Ціле село скидало гроші». Після його придбання в Києві («бо там були найліпші») звуки дзвона було чути аж у Коломиї. Коли дзвін пропав у вирі Першої світової війни, то чоловік із цього села впізнав того дзвона в якомусь угорському місті¹¹. Мабуть, такі перекази мали у своїй основі певні історичні факти, деталі яких із часом утрачалися, доповнювалися оповідачами іншими подробицями й фольклоризувалися. Підтвердженням цього можуть бути нинішні розповіді про історію дзвонів, приміром, у Верхньому Струтині, що на Рожнятівщині Івано-Франківської області¹².

У переказах дзвони наділяються особливою символікою. В одній із рибальських оповідей мовиться, що коли в Дніпрі спадає вода, біля порога Ненаситця на дні видно придбані колись ченцями в грецьких майстрів у Корсуні два великі дзвони. Щоб вони не потрапили до рук монголо-татар, їх спустили в ріку й ніхто ці дзвони, зариті в намул і пісок, не міг витягнути. Коли дзвони ще були в чернечій обителі на острові Монастирок, їх освятили й повісили високо на брусах, щоб дзвоніння було чути по обидва береги Дніпра. Дзвони мали віщу силу – перед радісними подіями, здавалося, ніби сміялися та співали, розповсюджуючи веселі вісті, а коли ж загрожувала біда, били на сполох, гуділи сумно, немовби плакали. У страшний 1240 рік вони лунали так, ніби їхніми голосами заговорили

⁸ В. Мельник. *Історична правдивість фольклору (VI–XVIII ст.)*. Львів 1968, с. 108.

⁹ В. Пачовський. *Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України*. Нью-Йорк 1959, с. 24.

¹⁰ Дочка Ярослава Мудрого Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша (Ю. Балега. Дзвона срібного гомін призабутий // *Карпатський край* (Ужгород 1991/12 лют.), с. 5.

¹¹ За дзвони // *Панова люлька*. Легенди, найдавніші народні перекази, демонологічні оповідки, повір'я, записані в с. Великий Ключів Коломийського району Івано-Франківської області. Зібрав і впорядкував Микола Савчук. Івано-Франківськ 1998, с. 8.

¹² Я. Швайчак. Набат із церковного подвір'я [Невигадані перекази з історії Верхньострутинських дзвонів] // *Новини Підгір'я* (Рожнятів 2002/27 лип.), с. 2.

всі полегли в боротьбі й застогнали всі взяті у неволю. «Кожна праведна людина раз у рік, за переказом, у ніч перед Христовим Воскресінням, приклавши вухо до дніпрового берега, може почути виразний гомін дзвонів. Він лунає вздовж обох берегів усього Дніпра. Однак цей гомін і понині сумний і жалібний: дзвони ридають»¹³. Рибалки вірили, що колись дзвони самі сплинуть і їх підвісять на дзвіниці собору св. Софії у Києві, тоді «вони заграють весело і переможно, а їхній гомін розкотиться по всій Україні, звістуючи народові кінець ворожого панування і день воскресіння правди Божої»¹⁴. Тут легенда відобразила не тільки впевненість, що разом із християнством були запозичені дзвони, а й переконання в значних їхніх можливостях.

Особливо часто дзвони згадуються в колядках: «Ай в неділеньку тай пораненьку...» («А в Вифлиємі рано дзвонили») ¹⁵; «Ой устань, устань, красная вдово!...» («Ізрадуют си в дзвоници дзвони») ¹⁶. В одній із колядок оповідається, що святі ангели п'ятьма возами саме на першому везли «голосні дзвони», а на другому – їхали «духовні», що супроводжували книги-псалтирі й свічі ясні¹⁷. Значення дзвонів підкреслює їхнє згадування першими в колядці, яку записали в Ушицькому повіті на Поділлі:

В першім верху дзвони дзвонять
В другім верху свічі палають,
В третім верху служба ся правит¹⁸.

Тут народне розуміння богословських елементів трактує Всесвіт як образ храму, під дахом якого сяють сонце й місяць («свічі палають»), носяться громові хмари, що ототоженні із дзвонами. Згадуються вони в щедрівках: «В Єрусалимі рано дзвонили»¹⁹, «Там на горі там дзвін дзвонить»²⁰.

¹³ Дніпрові дзвони // *Дніпрові дзвони: легенди / записав Микола Погідний*. Торонто 1975, с. 13.

¹⁴ Там само, с. 14.

¹⁵ В. Шухевич. *Гуцульщина: у 5-ти частинах*, ч. 4. Верховина 1999, с. 82.

¹⁶ Там само, с. 90.

¹⁷ Там само, с. 177.

¹⁸ М. С-чъ. Историко-географический и этнографический очерк Подолии // *Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии*, вып. 1. Каменец-Подольский 1876, с. 57. Подібні рядки є в пісні «Ой в гаю, гаю», записаній Павлом Тичиною 1921 року на Волині (П. Тичина. *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 12, кн. 2: Листи. Фольклорні записи. Літопис життя і творчості / упоряд. та прим. Сергій Гальченко; ред. тому Микола Жулинський. Київ 1990, с. 14.)

¹⁹ *Українські народні мелодії*. Зібр. і зредагув. Зіновій Лисько: у 11-ти томах, т. 2. Нью-Йорк 1964, с. 229.

²⁰ Там само, с. 204.

У народній творчості відображено характерний образ Києва Княжої доби, де «у дзвони дзвонять, молебні правлять»²¹. Значення цього міста в розповсюдженні дзвонарського мистецтва знайшло відображення в загадці: *У Києві дрова рубають, а в Протасівку тріски летять*²². Значимість цих музичних інструментів підтверджує закорінене у свідомості гуцулів повір'я, що людський рід пропаде, коли люди припинять творити писанки, колядувати і «ек перестанут коло церкви у дзвони дзвонити»²³. Їхню сутність відображає приповідка: *Дзвін, то голос Божий*²⁴. Тому відзначається головне призначення дзвонів: *Дзвін людий до церкви скликає*²⁵; *Дзвін до церкви кличе!*²⁶; *В церкву ходять по дзвону, а в гості – на заклик*²⁷; *Коли дзвонять, то, видно, празник*²⁸.

Сила дзвонарського мистецтва відображена в приповідках закарпатських українців: *Церква без дзвону – що челядник без голосу; Як дзвін заграє – серце завмирає*. Водночас пояснювалося, чому так є: *Дзвін заграє – Божим голосом промовляє!*; *Дзвони співають: «Чінгі-лінгі, бом, бом! Чінгі-лінгі, бом, бом!»* Однак танцювати під музику дзвонів заборонялося та застерігали: тому, хто буде це робити, «вслутнуть ноги»²⁹. Зачувши дзвін, належало, як і перед Хрестом, відповідно до звичаю, зняти шапку

²¹ Кирило Кожум'яка: казка // *Українські народні казки, легенди, анекдоти* / упоряд., передм. та прим. В. Юзвенка. Київ 1989, с. 176.

²² В. Жайворонок. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ 2006, с. 180.

²³ П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчик: роман у трьох частинах*. Верховина 2007, с. 72.

²⁴ *Галицько-руські народні приповідки* / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: у 3-х томах, т. 1: А–Діти. 2-ге вид. Львів 2006, с. 764.

²⁵ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 3: Рабунок–ячмінь. Львів 2007, с. 698. Коли казали подібний вислів розширеним: *Дзвін до церкви скликає, а сам в ній не буває*, то висловлювали міркування «про всяких фарисеїв, що все мають на устах Боже ім'я та моральні принципи, а самі живуть брехнею та людською кривдою» (Там само, т. 1, с. 764).

²⁶ Там само.

²⁷ *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми* / упоряд. Михайло Пазяк. Київ 1991 (Укр. нар. творчість), с.33.

²⁸ Там само, с. 310.

²⁹ Від «слута» – параліч кінцівки, «ослутнути» – стати покаліченим (*Етимологічний словник української мови: у 7-ми томах / редкол.: Олександр Мельничук (гол. ред.) та ін., т. 5: Р–Т / уклад. Ростислав Болдирев та ін. Київ 2006 (Словники України), с. 310; «слутий» – каліка (Гуцульські говірки: Короткий словник / відпов. ред. Ярослава Закревська / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України]. Львів 1997, с. 173.*

(капелюх) і перехреститися³⁰. Шанобливе ставлення до дзвонів відображено в казці, де висміюється один з її героїв, який був великим грішником не тільки тому, що не постив, не йшов «до Служби Божої, як святі дзвони дзвонять», а й теленькав язиком, як дзвоном, говорив недозволене³¹.

Віддавна в Русі-Україні побутувало повір'я, що церковні дзвони можуть відганяти від людей не тільки грозу, хвороби, а й нечисту силу тощо: *Дяк у дзвін, а дідько в пекло*³². У народних переказах часто згадуються голосні дзвони, що попереджали про небезпеку. У час монголо-татарської навали за селом Богаревиці на Закарпатті, як оповідається в переказі, закопали в полі срібний дзвін. Там, у підземеллі, він на всю округу гудів-стогонів, коли краю загрожувала небезпека. Говорили, що провіщав Другу світову війну за рік чи за два до неї своїм зненацька посумнілим плачем. Дзвін пролежав у землі багато років, про нього вже й забули й дуже дивувалися, коли перед лихою годиною в полі під землею щось гуло-дзвонило. В іншому варіанті цього переказу йшлося, що срібний дзвін пролежав у землі багато років, народ про нього вже й забув і дуже дивувався, коли перед небезпекою в полі під землею щось гуло-дзвонило. Таїна розгадалася, коли кінь приїжджого мисливця вдарив копитами, і під його підковою заголосив давній дзвін. Ця легенда пізніше лягла в основу поезії «Срібний дзвін» Василя Пачовського (1878–1942)³³. Уважають, що після віднайдення цього дзвона його відвезли в Братиславу³⁴.

Побутує переказ, що в Манявському скиті був дзвін, у який били на сполох і його чули в усій Галичині. Вихідці з Дзвиняча з-під Богородчан розповідають, що там колись жив чоловік, який зробив великий дзвін, і коли насакувала татарська орда, так бив у нього, що було далеко чути про нещастя. У Путивлі один із дзвонів собору називався «Самодзвін». За переказом, який вписали до церковної хроніки, цей дзвін так нарекли через те, що перед нападами на те місто ворогів він «сам дзвонив»³⁵. Про

³⁰ Ю. Чорі. *Від роду до роду: Звичаєво-обрядові традиції Закарпаття*. Передмова Михайло Митровка. Ужгород 2001, с. 18.

³¹ Хочеш до раю – кукурікай // *Соціально-побутова казка / упоряд., передм., приміт. Олександра Бріцина*. Київ 1987, с. 226.

³² Записано автором від Світлани Семко у квітні 2007 року.

³³ Ю. Балєга. Дзвона срібного гомін призабутий. Легенда записана Михайлом Балєгою у 20-х роках ХХ ст. у Богаревиці Іршавського району.

³⁴ В. Пачовський. *Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України*, с. 24. За переказами, що зафіксовані на зламі ХІХ – початку ХХ ст., деякі дзвони вдавалося віднаходити навіть зі зруйнованих татарами церков (Н. Кукса. З історії Богданових церков у Суботіві // *Пам'ятки України: історія та культура* (Київ 2002/2), с. 41).

³⁵ Н. Оловянишников. *История колоколов и колоколотейное искусство*. Изд. 2-е. Москва 1912, с. 96.

напад турків оповідає подільський переказ, коли тривожно вдарили церковні дзвони³⁶. Тож сполошне звучання дзвонів сформувало в народній уяві віщування якогось нещастя.

Поетичні образи смутку лунають у коломиїці, де йдеться про нещастя війни:

А в суботу рано-вранці сумно дзвони дзвонять.
Як молодих, так і старих на войноньку гонять³⁷.

Такий самий образ смутку змальовано в іншій коломиїці, яка оповідає про гіркі наслідки війни:

Та пустая Галиція, люди по ній ходять.
Та лиш кулі в ній співають, а канони дзвонять³⁸.

У народній уяві дзвони були під особливою охороною. Відбитком таких вірувань є легенда про чудесне збереження в Чернігівському Єлецькому монастирі великого дзвона, якого польське військо намагалось забрати, однак Богородиця, за переказом, цього не допустила³⁹.

Народна пам'ять не тільки фіксує події, пов'язані із дзвонами, чи наголошує на значенні великих взірців цих інструментів, а й характеризує їхнє звучання. За переказами, на місці, де знаходилася одна волинська церква, був, ще до нашестя татар, монастир. «Великий дзвін, скинутий ворогами з монастирської дзвіниці в річку Турію, що протікала поблизу, за народним віруванням, і до цих пір видає глухий гул у велику ніч Воскресіння Христового»⁴⁰. Добре відлитою дзвін своїм милозвучним і співучим звучанням у переказах нагадує людям про вищий небесний світ, заворожує вільним і гордим співом, примушує забути про все на світі⁴¹.

Значимість великих дзвонів відображена в ряді поетичних мініатюр, які допомагали формувати образні висловлювання: *На що тото в великий*

³⁶ Камінь кохання // *Легенди Кам'яця на Поділлі* / укладачі: Любов Дяченко, Галина Юркова. Кам'янець-Подільський 2007, с. 52.

³⁷ Коломиїки // *Світ молоді* (Івано-Франківськ 2008/9 жовт.), с. 4.

³⁸ *Коломиїки* / упоряд., передм. і прим. Наталя Шумада. Київ 1969 (Укр. нар. творчість), с. 386.

³⁹ В. Модзалевський. До історії українського ліярництва (про людвисарів та конвисарів) // *Збірник секції мистецтв / Українське наукове товариство*, вип. 1. Київ 1921, с. 7.

⁴⁰ Н. Теодорович. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии*, т. V: Ковельский уезд [=Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях]. Почаев 1903, с. 140.

⁴¹ М. Городенко. *Темниця царських воріт: нариси-дослідження*. Косів 1997, с. 98.

дзвін дзвонити? (навіщо розголошувати таку неприємну, соромну справу?)⁴². *За великим дзвоном малих не чути* (коли на людину спадає якийсь чимале лихо, то вона забуває про буденні, дрібні прикrostі)⁴³; *То великий дзвін, що як задзвонит на Великдень, то аж до другого Великоднї гуде*⁴⁴. Так кажуть про завзяту людину, яка одного разу ображена, ще довго сердиться (переказ про такий великий дзвін жив серед людей; цю розповідь, як відзначав Іван Франко, прикладали то до якогось дзвона в Києві, то у Львові чи ще десь⁴⁵).

В усній народно-поетичній творчості спостерігаємо особливий акцент на звучання дзвонів: «О, справді, гарний дзвін, але трохи глухо гуде»⁴⁶. Люди не тільки відзначали силу звучності дзвонів, а виділяли їх індивідуальні особливості: *Дзвони ся хвалять по голосі, люди по бесіді; По голосі звон познається*⁴⁷. Парафіяни розрізняли звук окремих дзвонів і їх сукупності: *Єще на тоє у великий дзвін не дзвонили*⁴⁸ (тобто це ще не правило, не загальний наказ, який велить усім). Биття в усі дзвони означало здебільшого якусь надзвичайну подію: *Вже у всі дзвони передзвонили*, інакше кажучи, «справа стала вже загальною голосною, про се вже всі знають»⁴⁹. Водночас у прислів'ях на зразок: *Не во всі дзвони дзвонять; Не у всі дзвони дзвонить!*⁵⁰ – відчуваємо й інше значення цієї метафори: не робити багато шуму із чогось, не зводити ситуацію лише до трагічного сенсу. З народних висловів: *Не велике свято, що в церкві дзвонять; Не велике свято, що в будень дзвонять*⁵¹; *На псалтирь уже дзвонять, та нас не загонять*⁵² – впливає двояке ставлення людей до Церкви й дзвонів. Правда, такі прислів'я стали метафорою для вираження певного ставлення до чогонбудь.

Значення монастирських дзвонів, їхньої частотності помітне в пісенних рядках, що стали прислів'ям: *Як у Києві на дзвіниці ченці в*

⁴² *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 765; В. Жайворонок. *Знаки української етнокультури*. Київ 2006, с. 180.

⁴³ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 764.

⁴⁴ Там само, с. 765.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Як пан дзвоном став: переказ // *Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля* / збір. і впоряд. Петро Медведик. Львів 1992, с. 264.

⁴⁷ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

⁴⁸ *Українські приказки, прислів'я і таке інше* / уклад М. Номис; упорядкув., прим. та вступ Михайло Пазяк. Київ 1993, с. 261. М. Номис – Матвій Симонов (1823–1900).

⁴⁹ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 765.

⁵⁰ *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, с. 281.

⁵¹ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

⁵² *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, с. 45.

дзвони дзвонять, так у Полтаві перекупки на ринку гуторять!⁵³. Про силу дзвонів і красу дзвонінь у чернечих обителях ідеться в іншому народному вислові: *Як заспіває, то наче у Печерському самий більший дзвін*⁵⁴. Його низьке звучання (певно, чоловічий голос) іноді порівнювали з найважчим монастирським дзвоном. Розуміємо, отже, що дзвони Києва, зокрема краса дзвонінь у тамтешній Лаврі, стали яскравим символом розвою дзвонарства, взірцем для інших церков і монастирів.

Відгомін факту перенесення дзвонів із монастирів відобразився в переказі про вцілілого дзвона: із занедбанної чернечої обителі, яка знаходилася між селами П'ятничанами й Гуковом Кам'янецького повіту на Поділлі, немовбито взяли дзвін до П'ятничанської церкви. Правда, дослідники зауважували, що на дзвіниці цього храму не знайдено інструмента з ознаками, за якими можна б визначити той дзвін, якого забрали з монастиря⁵⁵. Мабуть, перекази передавали не тільки точну інформацію, а й відлуння тих чи інших подій.

Народна уява сформувала образ дзвона-месника, що карав ворогів, зокрема татар, за напади й підпали; він навіть толочив кривдників⁵⁶. В описах такого покарання ворогів конкретна фізична розправа над ними поєднується з елементами чуда⁵⁷. Збереглося немало переказів, історичних легенд про окремі дзвони, їхній чудодійний вплив під час надзвичайних подій. У легенді про дзвін відомого гайдамацького ватажка Сави Чалого († 1741) ідеться, що цей інструмент, «як доля нам засяє, розбудить Саву з домовини, щоб він вів на ворога своїх гайдамаків»⁵⁸.

У свідомості українців церковні дзвоніння були настільки сильні, що навіть вважалося: дзвони могли покарати людей, які не дотримувалися звичаю після благовіста йти на богослуження. У переказі, записаному на початку ХХ ст. Антоном Онищуком (1883–1937?) у Зелениці Надвірнянського повіту (тепер – Івано-Франківська обл.) ідеться про жінку, яка хотіла тоді, коли парафіяни зібралися в церкві, не тільки пасти кози, а й напружити більше, аніж іншого дня. Однак при звучанні дзвонів вона разом із тваринами закам'яніла⁵⁹. Звичайно, що такий переказ змушував кожного після відповідних дзвонінь поспішати до храму.

⁵³ *Прислів'я та приказки*, с. 391.

⁵⁴ *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, с. 545.

⁵⁵ Е. Сецинский. *Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии*, т. I: Каменецкий уезд. Каменец-Подольский 1895, с. 384.

⁵⁶ *Євшан-зілля*, с. 119–120.

⁵⁷ В. Сокіл. Християнські мотиви в історичній народній прозі // *Народознавчі зошити* (2003/1–2), с. 12.

⁵⁸ К. Широцький. Дзвін Сави Чалого // *Записки НТШ*, т. СІV. Львів 1911, с. 176.

⁵⁹ С. Пушик. Антін Онищук і його «Народний календар» // *Українознавство: документи, матеріали, раритети* / упоряд.: Василь Грещук, Роман Піхманець. Івано-Франківськ 1999, с. 398.

Віра в могутність звучання дзвонів, як розповіла Ганна Шорбан, уродженка Рахівського району на Закарпатті, спонукає в час, «коли на тебе йдуть наклепи, неправдиві звинувачення, дати бити у дзвони, й усе обов'язково виясниться»⁶⁰. Побутування звичаю за допомогою дзвона зачаровувати хлопців уплетено в роман «Чотири броди» Михайла Стельмаха (1912–1983). Тут старий дзвонар розповів героїні твору, «як десь дівчата дзвонами привертали парубочі серця»⁶¹.

У народних переказах, піснях часто згадуються дзвоніння до утрени, вечірні чи Служби Божої. У казці розповідається: «То вже був і ранок, і почалося дзвонитись до утрени»⁶², а в баладі «Були колись у нас воли» співається: «А у церкві на утрени дзвонити почали»⁶³. Такі вислови, очевидно, допомагали оповідачам відзначати певний час події.

У приповідках галичан знайшов відображення звичай дзвоніння в одному з найбільш урочистих місць богослуження – на «Достойно»: *Ще тобі не дзвонили на «Достойно»*⁶⁴. У спілкуванні цей вираз уживали для відзначення того, що співрозмовник ще не доріс до цієї гідності або він не має повних прав у громаді⁶⁵.

Звичай давати на полюванні сигнали звуками труб і значимість дзвонів яскраво відображені в такій приповідці: *Труба на пса, на чоловіка дзвін*⁶⁶. Її могли сказати тоді, коли хотіли розмежувати джерело спонукань до певних дій, засвідчити повагу до людей і дзвонів. Відгомін проведення полювань у час церковних дзвонінь помітний у пісні, яка починається рядками: «Ой дзвони дзвонять, хорти вовка гонять»⁶⁷. Цю ж пісню виконували в дитячій грі в Залізного Ключа, або у «вовка»⁶⁸.

⁶⁰ Переказ занотовано автором у березні 2003 року в м. Рахів.

⁶¹ Свій намір звернутися за допомогою дзвона до чарування в подібній ситуації залюблена дівчина втілила в благанні до нього: «Дзвоне мій співучий, дзвоне голосистий, як у тобі б'ється серце, хай так заб'ється серце Ярослава; як тебе здалека всі чують, хай мене почує Ярослав; як ти привертаєш до себе людей, хай до мене привернеться Ярослав» (М. Стельмах. *Чотири броди*: роман. Київ 1981, с. 13–14).

⁶² *Соціально-побутова казка*, с. 242.

⁶³ *З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади* / упоряд., підгот. текстів, вступ. ст., приміт. та слов. Степан Мишанич. Ужгород 1981, с. 412.

⁶⁴ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 766.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ *Галицькі приповідки і загадки*, Зібрані Григорієм Ількевичем: Репринт. відтворен. з вид. 1841 р. / ред. Ніна Бічужа; авт. післямови Роман Кирчів. Львів 2003, с. 94.

⁶⁷ *Українські народні мелодії*, т. 2. Нью-Йорк 1964, с. 21. Певне тому приймалися ухвали, які забороняли полювати у святкові й недільні дні (див., приміром: Державний архів Чернівецької області, ф. 320 (Митрополія Буковини,

На заклик дзвонів старші за віком люди швидше від інших відгукувалися: *Дзвін лише бам, а дід уже там*⁶⁹. Правда, не всі парафіяни однаково реагували на дзвоніння, що пародійно відзначено в коломиїці:

Іди, донько, до церковці, бо всі дзвони дзвонять.
Не підю я, моя мамцю, бо мні ноги болять⁷⁰.

Як у церкві задзвонили, я ся не рушила.
Як музика забубніла, я й обід лишила⁷¹.

Згадка про биття в усі дзвони вживалося також для надання ще більшого значення проповіді священника чи ритуальним діям (приміром, для заклинання надприродної сили): «Семене! Бери Євангелію! Пошли, [...] нехай заберуть хорогви [...]. Нехай у всі дзвони дзвонять». «Да воскреснет Бог!» батюшка вичитують, а дзвони ревуть, аж земля стогне. Зібралось миру видимо-невидимо»⁷².

Особливо поважна роль дзвонів на Великдень, коли вони врочисто звучать усі три дні свят, знайшла різноманітний відгомін в усній народній творчості. Дзвоніння в празник Христового Воскресіння розглядаються як повеління Бога. Коли йому захотілося подивитися на обряд свячення паски, то він прийшов у Карпатські гори. Однак Спасителя здивували позамикані всюди церкви, мовчазні дзвони й відсутність «людей у святочних гуцульських строях».

Тоді заграв сам Господь у свою
Трембітку та й золотую! [...]

Самі сі церковці повідмикали,
Самі дзвони продзвонили⁷³.

Відповідно у великодній гаївці співається:

А всі дзвони задзвонили, кажуть: «Христос воскрес!»
Усі дзвони задзвонили, чути аж на гору,
Збирайтеся, люди добрі, до Божого дому.

м. Чернівці), оп. 4, спр. 444 (Циркуляр єпископа Буковини от 9 марта 1813 г. «О запрещении помещикам и арендаторам в проведении охоты в воскресные и праздничные дни»); Там само, спр. 1245 (Циркуляр Галицийского губерна-торства о запрещении помещикам и арендаторам охотиться в воскресные дни. 1826 г.).

⁶⁸ *Українські народні мелодії*, т. 2, с. 21.

⁶⁹ *Прислів'я та приказки*, с. 310. Іван Франко пояснював цю приповідку так: «Жебраки стягаються на всякі врочисті богослуження, відпусти та ярмарки» (*Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 764).

⁷⁰ *Коломиїки*, с. 85.

⁷¹ *Там само*, с. 379.

⁷² *Соціально-побутова казка*, с. 135–136.

⁷³ І. Сеньків. *Гуцульська спадщина: Праці з життя і творчості гуцулів*. Київ 1995, с. 233.

Про те, що «на самісінький Великдень, як задзвонили до Служби, люди пішли до церкви паски святити», теж розповідається в казці⁷⁴. Від покоління до покоління передавалася віра в те, що хто в ці дні «заграв на дзвоні», тому всміхнеться щастя, мир і злагода пануватимуть у сім'ї, щедро родитиме нива, у того не болітиме голова⁷⁵.

На Великдень після обіду парафіяни знову сходяться до церкви, біля якої водять гаївки, граються. У народній грі «Жорна» відповідні рухи молоді супроводжуються співом:

На Великдень як задзвонять, Скажуть: «Христос Воскрес!»	На Великдень як задзвонять, Аж чути на гору.
--	---

Протягом трьох днів Великодня, коли після вечірні молодь біля церкви кликала, себто співала гагілки чи гаївки, найчастіше виконували відому «Їде, їде Зельман»⁷⁶. У ній відбився «вислів радості селян за дозвіл жидів на церковні відправи і використання дзвонів» (тільки на час богослуження за високу плату віддавалися шнури від цих музичних інструментів і церковні ключі)⁷⁷.

У Великодні дні проводилися інші святочні ігри, які називалися «ходити оборога»: усередині церковної огорожі четверо, а той більше осіб беруться одне одного руками, а декілька стоять у них на плечах і ходять, утворивши своєрідну піраміду; така народна забава молоді звалася ще «вежа» чи «дзвіниця»⁷⁸.

Усна народна творчість зберегла чимало відомостей про дзвоніння, які частіше всього чути у Великодні дні на місцях, де заховали чи затонули дзвони. З переказів відомо про існування близько XVII–XVIII ст. в

⁷⁴ Про долю: казка // *Українські народні казки, легенди, анекдоти*, с. 311.

⁷⁵ Г. Томаш. Золотий благовіст // *Голос Покуття* (Снятин 2008/25 квіт.–1 трав.), с. 4. В інших народів теж побутує переконання, що *Хто б'є у дзвона, у того є схорона; Добра тому схорона, хто б'є у дзвона* (*Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник* / уклали Олександр Скопненко, Тетяна Цимбалюк. Київ 2002, с. 571).

⁷⁶ Ю. Є. Рабій. *Княжий город Самбір* / передмова Богдан Рабій; упорядкув., вступ. слово Роксоляна Данчин. Львів–Самбір–Ютика 1999, с. 77, 124,

⁷⁷ Там само, с. 77. Тут відобразилася практика, що мала місце в галицьких селах у середині XVIII ст., де євреї (наприклад, Зельман у Мединицькому ключі на Дрогобиччині) тримали в оренді церкви (Л. Войтович. Коментар історика // *Там само*, с. 298).

⁷⁸ В. Жайворонок. *Знаки української етнокультури*, с. 68, 406; див. ще фото: *Прикарпаття – спадщина віків: Історико-культурологічне видання* / автор ідеї та голов. ред. Микола Кугутяк. Львів 2006, с. 230. Про подібні забави молоді, які проводилися наприкінці XX ст. у Іване-Пусте Борщівського району на Тернопільщині, розповіла нам 2010 року Галина Никорчук.

околицях Грабівки, що на Калущині, Лукванського монастиря. Під час одного з нападів татар, у криницю, яка була на його території, заховали дзвони, і нині кожного Великодня чути їхні голоси⁷⁹. Особливо часто народна пам'ять згадує про звучання дзвонів, які провалилися під землю. На Поділлі над річкою Збручем недалеко від урочища «Замчисько» є конусоподібна гора Звенигород. За народними переказами на її місці було колись велике місто, що провалилося під землю з усіма будинками й церквами. У дні Великодня, «якщо в тому місці прикласти вухо до землі, можна почути звучання церковних дзвонів»⁸⁰. Подібно в легенді розповідається, що в цей час у Кам'янці-Подільському біля Польської брами, де пішла під землю церква, чути дзвони⁸¹. Біля волинського села Тур на місці озера Святе, за переказами, було колись поселення. Бог, який жив тут, розгнівався на людей, і коли в церкві йшла обідня, виступило з одного джерела дуже багато води й повинь затопила долину, де було село. Кажуть, що на Великдень та інші Дванадцять прізники чути з озера дзвоніння разом із церковним співом⁸². У Нижньому Вербіжі біля Коломиї переказують про церкву (була дещо нижче від нинішнього старого храму), яка «пішла під землю, а на Великдень, коли нахилитись у криницю, то чути як б'ють дзвони»⁸³. Про звуки підземних монастирських дзвонів розказують у Далешеві (поблизу Городенки). Зокрема твердять, що кому в значні свята вдалося почути з-під землі ці мелодійні й лагідні звуки, то незвичайне від цього відчуття радості, яке переповнювало груди, довго не забувається⁸⁴. Їхній гул, наче з підземелля, чують на Великдень у Воскресінцях, що на Коломийщині; це, за переказами, відбувається на місці

⁷⁹ Розповідь записана автором від Оксани Безрукої в серпні 2000 року. Див. ще: В. Грабовецький. *Грабівка. Літопис оселі над Луквою*. Івано-Франківськ 2001, с. 157.

⁸⁰ Е. Сецинский. *Материалы для истории монастырей Подольской епархии*. Каменец-Подольский 1891, с. 91. Легенди про «провальні» церкви й дзвіниці, на думку фахівців, залишаються відгомном народних оцінок таких визначних природних подій, як карстові явища й вихід на поверхню потужних артезіанських вод. У багатьох регіонах люди бачили як провалювалися великі ділянки землі. На основі зібраних переказів Степан Пушик слушно твердить, що сюжет про церкви, монастирі, дзвіниці, які «провалилися під землю, стосується дохристиянських святилищ» (С. Пушик. *Бусова книга. Нові розділи // Перевал* (Івано-Франківськ 2007/4), с. 167).

⁸¹ Про живу церкву // *Легенди Кам'янця на Поділлі*, с. 13.

⁸² Н. Теодорович. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии*, т. V, с. 378.

⁸³ Із розповіді Василя Тріщука (*1992), записаної автором у жовтні 2008 року.

⁸⁴ Х. Іванюк. Святиня отчого краю [Далешівська ікона Богородиці і досі випромінює свої ласки] // *Галичина* (Івано-Франківськ 2008/17 черв.), с. 7.

монастиря, який у давнину провалився⁸⁵. Ці й інші подібні приклади показують, що народ пам'ятав про дзвони, які пропали, і про їхні особливі дзвоніння. Вони найбільше сприймаються саме у Великодній час.

На Чистий четвер припадає Мертвецький, або Навський Великдень⁸⁶. У переказах ідеться про північ цієї доби, коли на звуки труби або дзвона, який б'є тричі, мерці встають із гробів і прямують до місцевої церкви. Можна гадати, що коли таку процесію очолює померлий священник, то за дзвонаря міг бути той, хто до своєї смерті виконував ці обов'язки.

Звучання дзвонів служило нагадуванням про необхідність дотримуватися християнських звичаїв. Легенда розповідає про церкву Св. Духа в Торчині Луцького району, яку люди забули, і вона прийшла в запустіння та згодом провалилася під землю, а дзвони впали в річку. Коли перед великими релігійними святами проходити повз те місце, то чути дзвоніння, що нагадують живим провину перед занедбаною святинею. В іншому викладі легенди мовиться, що люди в парафії, де служив старенький священник, перестали вірити в Бога. У розпачі священник вигукнув, щоб Вершитель удіав так, аби не було такої невіри: «Краще б ця церква провалилася разом зі мною!» Відразу ж так і трапилося. Тому в переказах ідеться, що на Страстний вечір, коли люди несуть додому запалені свічки, чути гудіння дзвонів⁸⁷.

У фольклорі згадка про звучання дзвона допомагала підкреслити кульмінаційний момент викладу. Так, у казці розповідається про одного чоловіка, що на цвинтарі, «ні живий ні мертвий», чекав дванадцятої ночі. Як «ударив дзвін, гріб відкрився і старий «гість» з'явився»⁸⁸. Подібно про церковні дзвоніння в пору важливих моментів відшукування скарбів ідеться в сіверській легенді⁸⁹.

⁸⁵ М. Фесюк. *У долині село лежить*. Коломия 1999, с. 7.

⁸⁶ Це Великодне свято мерців у регіонах України припадало на різні дні. На Лівобережжі, Київщині й Поділлі – на Чистий четвер Страсного тижня чи на перший четвер після Великодня; на Слобожанщині й Херсонщині Навський Великдень відзначали на Жилавий понеділок (початок Великого посту). «Навій день» місцями відзначали у вівторок на Хоминому тижні – тобто відразу після Великодня (О. Шалак. *Навський Великдень // 100 найвідоміших образів української міфології*. Вид. 2-ге, випр. і допов. / заг. ред. Олена Таланчук і Юрій Бедрик. Київ 2007, с. 130–131).

⁸⁷ І. Майданець. До питання виникнення Жидичинського Свято-Троїцького монастиря // *Історія і сучасність Волині. Жидичин – крізь віки*: наук. збір., вип. 3: Матер. IV наук.-практ., істор.-краєзн. конф. Луцьк 2007, с. 9.

⁸⁸ Танець в триста літ // *Казки Бойківщини* / літ. і худож. опрацюв. Богдан Пилипів. Рожнятів 2003, с. 18.

⁸⁹ С. Пушик. Бусова книга. *Нові розділи // Перевал* (2008/1–2), с. 178.

В українській міфології церковне дзвоніння зайняло поважне місце як складова культурного простору. Тому хвороби в замовляннях відсилають туди, де не чути дзвону, не співає півень і т. п. Уважалося, що в представників зміїних виростають крила, якщо вони протягом семи років не почують людського голосу й дзвонів. Дзвоніння розмежовує «чистий» і «нечистий» час. Усі традиції мають повір'я про деяких міфологічних персонажів, які показуються на очі людям і шкодять їм тільки після того, як відлунають дзвони. Їхнє звучання, як присутність вищої сили, Бога, зв'язувалося в народних уявленнях з істиною. Люди вірили в те, що дзвоніння змушує розкаятися клятвопорушників, а якщо під час якої-небудь розмови лунали звуки дзвона, то все, що було сказане під час цього, вважалося незаперечною істиною. Церковне дзвоніння могло зупинити злодія, що втікає з місця злочину, і примусити його повернутися назад; віжки, прив'язані до храмового дзвона, приневолюють конокрада залишити здобич або навіть вдавнитися. Вважалося, що все, зроблене під час звучання церковних дзвонів, є ніби освячене вищою силою. Дзвоніння наділялося тими ж магічними функціями, що й гучний голос, крик, стрільба тощо⁹⁰.

Дзвонами сповіщали про смерть парафіянина: *Дзвін кличе: нині моє, завтра твоє*⁹¹; *Попові дзвонять, а попадю з села гонять*⁹². Люди образно тлумачили похоронні дзвоніння: *Дзвін каже на погребі: бамбілю, бамбілю, з гостини до дому на вічну дорогу*⁹³. Особливе биття в один дзвін відобразила приповідка: *Дзвоньит, як по вмерлому*⁹⁴. Обов'язковість подібних дзвонінь відображена в повір'ї гуцулів, що після смерті людини, допоки не вдарити у дзвони, «душа блукає полями і глухими місцями: лише при звучанні дзвонів вона досягає свого місця призначення»⁹⁵. Поступово утвердилася думка, що вони лунають на чийсь смерть. Відповідно існувало повір'я: *Як дзвони гудуть сумно, скоро хтось умре*⁹⁶. Якщо при похоронному дзвонінні обриваються шнури дзвонів або навіть самі дзвони тріскаються, то кажуть, що померлий був великим грішником. Це знайшло своє підтвердження в коломийці:

Порвалисе посторонки,
Побилисе дзвони,

Єкий богач грішний,
Най Господ борони⁹⁷.

⁹⁰ Н. Шапарова. *Краткая энциклопедия славянской мифологии*: Около 1000 статей. Москва 2001, с. 294.

⁹¹ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 764.

⁹² *Прислів'я та приказки*, с. 308.

⁹³ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 764.

⁹⁴ Там само, с. 765.

⁹⁵ Р. Кайндль. *Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази*. Перевидання 1894 р. Чернівці 2000, с. 168.

⁹⁶ Там само, с. 423.

⁹⁷ Там само, с. 156.

Із цього може випливати висновок, що в таких випадках били в усі дзвони. У баладі «У містечку Богуславку Каньовського пана» співається, що

Ой, вдарили в усі дзвони,
Музики заграли,

А вже ж дівку Бондарівну
Навіки сховали⁹⁸.

У такому пісенному жанрі, як поминки-стипи, теж зауважувалося: «Як ударе у всі дзвони в смерній годині»⁹⁹. Ідеться про це й у пісні «Ой ходив чумак», з якої дізнаємося про вживання різних дзвонів при повідомленні про смерть:

Та вдарили зразу
У великий дзвін...
Та вдарили зразу

В дзвони уві всі:
Се ж по тому чумакові,
Що ходив по сіль!¹⁰⁰

Зазначимо, що мотив смерті, який передається виразами: *ударили дзвони; у дзвін задзвеніли; дзвони дзвонять; усі дзвони гудуть* чи *дзвони б'ють*, зокрема, *дівчиноньці на сумне весілля*, часто зустрічається в баладах про нещасливе кохання¹⁰¹. Подібний мотив також нерідко трапляється в думках та історичних піснях¹⁰².

Прислів'я *Не будуть за ним дзвони розбивати*¹⁰³, на наш погляд, метафорично передає думку не про порушення їхньої цілісності при подзвінному, а швидше має на увазі скупість дзвоніння, відсутність великого жалю. Адже в разі смерті парафіянина за ним могли по-різному дзвонити; мабуть, не за всіма довго й голосно лунали дзвони. Це підтверджує таке прислів'я: *Хто з страху вмирає, тому вилами дзвонять*¹⁰⁴, тобто будь-кому після смерті у дзвони не б'ють.

Сприйняття похоронних звучань дзвонів, залежно від заплаченої суми, відобразилося в такій приповідці: *Церковні дзвони, коли хтось вмирає, дзвонять трояко. Бідному: «Не мав – не дав!», середнякові скупому: «Мав, та не дав! Мав, та не дав!», багачеві щирому: «Мав та дав! Мав та*

⁹⁸ *Українські народні думи та історичні пісні* / упоряд. Павло Павлій, Марія Родіна, Михайло Стельмах; ред. Максим Рильський, Костянтин Гуслистий. Київ 1955, с. 195.

⁹⁹ *Українські народні мелодії*, т. 4. Нью-Йорк 1968, с. 506.

¹⁰⁰ *Соціально-побутові пісні* / упоряд. і передм. Олена Хмілевська. Київ 1985, с. 118.

¹⁰¹ *З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади*, с. 270–390.

¹⁰² *Українські народні думи та історичні пісні*, с. 23–259.

¹⁰³ *Галицькі приповідки і загадки*, с. 60.

¹⁰⁴ *Чільце. Приказки, прислів'я та порівняння Івано-Франківщини* / запис, підгот. текстів і впоряд. Михайло Буджак. Івано-Франківськ 2007, с. 79.

дав!»¹⁰⁵. В іншому народному вислові метафорично говориться про хворобу, яка спричинює смерть людини, і про кінець її життя, що завершується дзвонінням: *Як в житі кукіль, то хлібови покій, а як звонець, то му кінець*¹⁰⁶.

Традиція дзвоніння як повідомлення про смерть відображена й у козацькій пісні «Ой за темними лісами». Тут оповідається, що лежить козак застрелений і

Нема кому потужити,
По козаку подзвонити¹⁰⁷.

Навіть у пісенній творчості нашої доби – пісні з вояцького побуту «Чорна рілля ізорана» – висловлюється жаль із приводу того, що в жовніра, який лежить на могилі,

Ані труни, ані ями.
А нікому задзвонити, гей, гей!¹⁰⁸

Такі факти з народної творчості про похоронні дзвоніння військовим різних епох – козакові та жовнірові – підтверджують тяглість цього звичаю.

Гуцульський фольклор зберіг згадку про архаїчний звичай бити при похоронах у біла: «Вже по нім віддзвонили, тай переклепали»¹⁰⁹.

У переносному значенні вживався вислів-прокльон, породжений звичаєм плати за дзвоніння після смерті парафіянина: *Сховай собі на подзвіння!*¹¹⁰ Цю метафору могли адресувати тому, хто невчасно повертав борг чи бажану суму грошей.

У жартівливій пісні, записаній Миколою Савчуком наприкінці ХХ ст. у Великому Ключеві, жінка, кепкуючи зі свого чоловіка, з яким важко було жити, розповідає:

У гарбузи-м «задзвонила», А за хрінь поховала,
А петрушков прикропила. Бо-м таке з ним жити мала.

¹⁰⁵ С. Пушик. *Приповідки почув, записав і впорядкував Степан Пушик*. Івано-Франківськ 2009, с. 318.

¹⁰⁶ *Галицькі приповідки і загадки*, с. 115.

¹⁰⁷ *Український фольклор: хрестоматія для 5–11 кл. / упоряд. Олександра Бріцина, Галина Довженок, Наталя Шумада*, 2-е вид. Київ 1998, с. 209.

¹⁰⁸ Там само, с. 240.

¹⁰⁹ Я. Тарас. Українське сакральне дерев'яне будівництво (ілюстрований словник-довідник) // *Народознавчі зошити* (2000/4), с. 738; Його ж. *Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник*. Львів 2006, с. 205. Однак наша спроба віднайти цей вислів у джерелі, на яке покликається Ярослав Тарас, не увінчалася успіхом.

¹¹⁰ *Прислів'я та приказки*, с. 334.

Подібні згадки про дзвоніння як засіб жартівливого кепкування, мабуть, із надуманої хворобливості людини, занотував Степан Пушик: *Дідо вмер, дідо вмер, дідови дзвонили, як сі дідо з печи зірвав – ледве здогонили*¹¹¹; *Панько вмер, Панько вмер, Панькові дзвонили, Панько встав – так тікав, аж штани губили*¹¹².

Бідніші церковні громади дзвонів не мали: *Погана парафія, де ніп зубами дзвонить*¹¹³. А прислів'я *Дзвониться, та тільки у поповому усі*¹¹⁴ говорять тоді, коли хочуть покепкувати з малозначущості якоїсь події тощо. У вислові *Покайся, то будеш в Наріжжі попом* мова про одне із сіл Хорольського повіту, яке вславилось тим, що в ньому була нібито очеретяна церква й солом'яні дзвони¹¹⁵. Про подібну ситуацію, як нісенітницю, ідеться в небилиці «Як накосили ми з дідом», яку записано на Рівненщині. Тут мовиться, що з накошеної лободи й щириці на масницю «збудували церкву та повісили солом'яний дзвін, як задзвонили на Різдво, а на Великдень чути»¹¹⁶. Подібна травестія як поетичний прийом ужита в коломийці

У Корецьких нема людей, лише самі жони,
Й ті зробили з ріпи церков, а з гарбуза дзвони¹¹⁷.

Окрім заклику до богослуження чи відзначення найурочистіших його подій, биття на сполох тощо, церковне дзвоніння сприяло дотриманню інших звичаїв, традицій. Оскільки в перший день Великого посту крім коржів ніяких страв не готували, а їли тільки третій хрін із буряковим квасом і редьку, то виникло таке прислів'я: *Уже дзвонять на хрін, на редьку*. Почувши дзвін у цей понеділок, люди тричі перехрещувалися та казали: *Хрін та редька!* Це означало, що вони не забули, а добре пам'ятають про піст¹¹⁸.

Усна народна творчість поетично відображає час, коли дзвони звали козаків на раду, повідомляли про всякі урочистості:

Переяслав дзвоном дзвонить,
Всіх склика на раду¹¹⁹;

У Глухові у городі
У всі дзвони дзвонять¹²⁰.

¹¹¹ С. Пушик. *Приповідки..*, с. 80.

¹¹² Там само, с. 218.

¹¹³ *Прислів'я та приказки*, с. 305.

¹¹⁴ Там само, с. 302.

¹¹⁵ *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, с. 698.

¹¹⁶ *Український фольклор*, с. 570.

¹¹⁷ *Коломийки*, с. 112.

¹¹⁸ О. Воропай. *Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис*. Київ 1993, с. 146.

¹¹⁹ *Українські народні думи та історичні пісні*, с. 129.

¹²⁰ Там само, с. 163.

Про використання дзвонів для скликання громади йдеться в переказі про опришків. Тут оповідається, що коли хотіли спіймати ОлексуДовбуша (1700–1745) й була потреба сповістити жителів села, то жандарми наказали одному з гуцулів іти в «село мельдунок дати. Семен у Зеленім у дзвони задзвонив, ровта (багато людей. – Б. К.) си зачыла збивати»¹²¹. Не випадково, що дзвоніння символізує блискавичну звістку, чутку, що розходиться моментально: *Як у дзвін ударив*¹²², *Як у дзвін ударило*¹²³. Дзвони використовувалися й тоді, коли було необхідно негайно бити на сполох. Подібне описано в казці, занотованій на Покутті: «Тут зараз послав ксьондз наймита до звіниці, аби на гвавт дзвонив. Як вдарив на гвавт у дзвін, а люди гадали собі, що на вогонь, та й кожний біжить з коновкою, збіглася громада до дзвіниці»¹²⁴. Із цього видно, що в екстремальних ситуаціях дзвонив той, кому веліли це робити чи хто першим побачив небезпеку.

Іноді у фольклорі згадкою про тривале звучання дзвона намагалися показати неабиякі розміри чи могутність чогось. У записаному в с. Фидрівці на Полтавщині переказі про глибоке озеро йдеться, що коли везли дзвін, то він провалився на греблі, упав у воду й «сім день гув, поки дна дістав»¹²⁵.

Про силу цих інструментів, які було чути на всю округу (*Наш церковний дзвін чути на десять сіл*¹²⁶), можна судити із загадок про дзвін, який часто асоціювався з громом (за магичною силою звучання, гучністю). Дзвони метафорично уподібнювалися до вола, утки (качки. – Б. К.) на морі, золотого теляти чи барана й ін.: *За лісом, за пралісом золоте теля реве; За лісом, за пралісом два вовки трублять*¹²⁷; *Ревнув віл на семеро сіл; Рикнув віл на сім сіл; Крикнув вол на сем гор, зобралися дітки й не одної матки; Ревнув віл на сто гір, на тисячу городів; Чорний віл та до Бога рів (ревів. – Б. К.); Сиві воли до Бога ревуть; Сірі воли до Бога ревли; Крякнула утка, за морем чутко – збіглися дітки до одної клітки; Крикнула вутка – на все село чутка; Зійду на міст, потягну за хвіст – воно зареве; У Києві дрова рубаять, а на весь мир тріски літають; По тім боці дрова*

¹²¹ В. Шухевич. *Гуцульщина*, ч. 5. Верховина 2000, с. 186.

¹²² *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 765.

¹²³ В. Жайворонок. *Знаки української етнокультури*, с. 180.

¹²⁴ Чотири рази похована баба: казка // О. Кольберг. *Казки Покуття* / упоряд., підгот. текстів, вступ. ст., приміт. та слов. Іван Хланти. Ужгород 1990, с. 289.

¹²⁵ О. Гончар. *Щоденники*: у 3-х томах, т. 1: 1943–1967 / упоряд., підгот. тексти, ілюстр. матеріал і передм. Валентина Гончар. Київ 2002, с. 289.

¹²⁶ М. Кофель. *Загадки та таємниці впливу звука церковного дзвона на стихійні лиха: бурі, грози з градом*. Ужгород 2005, с. 15.

¹²⁷ П. Чубинський. *Мудрість віків*: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: у 2-х книгах, кн. 2. Київ 1995, с. 211.

рубаять, а сюди тріски літають; Меже двома горами б'юця барани золотими рогами¹²⁸; Прийшов чернець, положив яйця в углець: нехай киплять, поки прийду оп'ять¹²⁹; Шімбала, шімбала! Меже двома горами два барани се б'ють?¹³⁰; Бігунчики біжать, ревунчики ревуть, – сухе дерево несуть¹³¹. Водночас не тільки про голос дзвона, що розходитьсь по землі, ідеться в загадці: Сидит когут на вербі, пустив коси до землі¹³², а й про зовнішню його красу, що порівнюється з пишним різнокольоровим пір'ям півня (часом шнури, прив'язані до язиків дзвонів, називали хвостами, див., приміром, ще: Прийшов Великий піст – тягни дзвони за хвіст¹³³). Інколи голос дзвона уподібнювався з птахом, що ширяв під небом: Літав птах попід Божий дах¹³⁴.

Прислів'я та приказки на вірець *І дзвін без серця не дзвонит; І дзвін без серця нічого не варт*¹³⁵ говорять про те, що для звучання цього інструмента й створення різноманітних повідомлень потрібний такий важливий елемент, як серце (било, язик). Водночас ці паремії алегорично твердять: до будь-якої справи необхідно ставитися якщо не з любов'ю, то хоча б добросовісно¹³⁶. Це могло стосуватися також самого паламаря, адже бити у дзвони нелегка справа. Дзвонарям-початківцям іноді могли мовити: *Як дзвонити, то дзвони, а не, то дзвонів не дражни* («так казав старий паламар до хлопців, що взялися дзвонити, а не вміли гаразд»¹³⁷). Треба докладати немалих психічних і фізичних зусиль, аби видзвонити стільки, скільки необхідно: *Нехай дзвонять, поки охоту згонять; Дзвонити не вміємо, а перестати не сміємо*¹³⁸. Водночас із цього випливає висновок про те, що у дзвони часом били вдвох. Останнє прислів'я могли мовити для виправдання якогось вчинку. Можливо також, що для цього

¹²⁸ Тут дзвони на споруді для них порівнюються з баранцями (Я. Музиченко. Баран // 100 найвідоміших образів української міфології, с. 247).

¹²⁹ Українські приказки, прислів'я і таке інше, с. 636.

¹³⁰ Р. Кайндль. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази, с. 163.

¹³¹ П. Чубинський. Мудрість віків, с. 217.

¹³² В. Шухевич. Гуцульщина, ч. 5, с. 277

¹³³ В. Скуратівський. Український народний календар. Київ 2003 (Народні джерела), с. 28.

¹³⁴ В. Шухевич. Гуцульщина, ч. 5, с. 277.

¹³⁵ Прислів'я та приказки, с. 310.

¹³⁶ «І дзвін без серця не дзвонить...» – так назвав Федір Зубанич документальну новелу про одного з будівничих церков для українських громад у Канаді – Тимоша Максимчука, що натхненно ставився до цієї справи свого життя (Ф. Зубанич. І дзвін без серця не дзвонить... // Писанка на кленовому листку: докум. новели про українців Канади. Київ 1991, с. 162–171).

¹³⁷ Галицько-руські народні приповідки, т. 3, с. 552.

¹³⁸ Прислів'я та приказки, с. 310.

інколи говорили: *Своїм дзвоном як хочу, так і дзвоню*¹³⁹. У народній творчості відображено узвичаєність творення дзвонінь не тільки паламарем, а й священником чи дяком: *Піп у дзвін, а дяк у клепало*¹⁴⁰.

Усе ж частіше в парафіях безпосередньо за церковне дзвоніння відповідав паламар. Про це, як і про його значення, говорять такі народні афоризми: *Біда парафії, де сам піп дзвонить*¹⁴¹; *Без паламаря в церкві, як без віника в хаті; Миша й на вітвар скаче, як паламар не баче*¹⁴². В останніх двох висловах мовиться про те, що в нього могли бути, окрім дзвоніння, й інші – ширші – обов'язки: *У чужій церкві не паламарюй*¹⁴³ (це прислів'я висловлюється тоді, коли натякають на перевищення ким-небудь повноважень тощо). Тобто в більших парафіях він міг уже тільки керувати діями дзвонаря, церковного сторожа. Про те, що саме він часом дзвонив, ідеться в казці: «А попові якраз треба було до утрені йти. Сторож, як звичайно, задзвонив»¹⁴⁴. Часом він дзвонив і «за упокій»¹⁴⁵. У піснях-баладах із сюжетом «Жінка вбиває чоловіка-п'яницю» ідеться про те, що дзвонили навіть жінки¹⁴⁶.

Дзвонареві звертали увагу на огріхи у дзвонінні: *Ударив у дзвін, як треба в макогін*¹⁴⁷. Кепкування з тих, хто робив що-небудь з помилками, вилилося в такій народній мудрості: *Від пустого дзвону користі нікому; Забув, що благовістив в одного, та бух в усі дзвони*¹⁴⁸. Водночас з останнього вислову довідуємося не тільки про те, що такий вид дзвоніння, як Благовіст, творився за допомогою биття в один дзвін, а й розуміння широкими верствами населення різноманітних музичних повідомлень, які передавалися за допомогою цих ідіофонів.

Ті, хто бив у дзвони, як дізнаємося з прислів'я *Не в пани (чи попи), так у дзвонарі пішов*, виділялися серед широкого загалу. Можливо, і тому, що за панщини кріпакам часом доводилося працювати в неділю чи свята. Свідченням цього є такі народні афоризми: *До церкви дзвонять і на панщину гонять; Нехай дзвонять – їх на панщину не гонять; Нехай дзвонить – його ніхто на панщину не гонить; Тόму до церкви дзвонять, кого на пан-*

¹³⁹ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

¹⁴⁰ Там само, с. 305.

¹⁴¹ Там само, с. 310.

¹⁴² Там само, с. 312.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Як святі сметану їли // *Соціально-побутова казка*, с. 224.

¹⁴⁵ Хв. Вовк. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ 1995, с. 213.

¹⁴⁶ *З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади*, с. 181–183.

¹⁴⁷ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

¹⁴⁸ Там само.

щину не гонять¹⁴⁹ (пор. з пісні: *У неділю пораненько усі дзвони дзвонять, / Осаули з нагаями на панщину гонять*). Подібне відображено й у коломийці: *Ой святенько, бо на Спаса в церкві дзвони дзвонять, / А присяжні ватамани на лан з серпом гонять*¹⁵⁰. Про значимість паламаря говорить і те, що у вертепній драмі він одна з перших дійових осіб: «Возстаніте от сна і благо сотворіте, / Рожденнагося Христа повсюду возвістіте. / Сіє вам, людиє, охотно глаголю / І благословіте, пойду да позвоню»¹⁵¹.

Входження паламаря до складу церковного кліру може підтверджуватися такою коломийкою: *Ой пішов я до церквиці Богу ся молити, / А ніп істяг сардачину, та ще й хотів бити. / А ніп істяг сардачину, а дяк істяг кучму, / А паламар біжить, кричить: – Та й ще трохи мучмо*¹⁵². Усе ж про невисокий статус паламаря в соціальній ієрархії дізнаємося з прислів'я, яке змальовує сатиричний образ шляхтича: *Лотоцький, не думай, що ти граф Потоцький, бо ти вех* (паламар. – Б. К.) *села Бабех!*¹⁵³

Паламарі мали своїх учнів – хлопців підліткового віку. Про це довідуємося з казки «Про хлопця, що нікого не боявся»¹⁵⁴.

Ідеться про паламаря в одній із дитячих прозивалок: *Паламар свічки поламав*¹⁵⁵. Згадується про нього й у скоромовці: *Наш паламар вашого паламаря не перепаламарить*¹⁵⁶. Ці приклади можуть свідчити про іншомовне походження цього слова.

Ще з княжого часу поцінювали звучання добрих дзвонів. Тому існував звичай, що майстри, коли виливали новий дзвін, то пускали поміж людей якусь дивовижну побрехеньку, неймовірну чутку¹⁵⁷. Це робилося для того, щоб дзвін був голоснішим і чувся так далеко, як подібна вістка: *Десь дзвін великий ллють, що пустили таку поголоску; Десь, певно, дзвін ллють, що таку байку пустили*¹⁵⁸.

Дзвонять за прив'язану до серця дзвона чи важеля мотузку, тому про того, хто б'є у дзвони, прислів'я каже, що він *Тягає на дзвіниці хвалу Божу за хвіст*¹⁵⁹. Таких людей, очевидно, було немало. Народний вислів *У*

¹⁴⁹ Прислів'я та приказки, с. 310.

¹⁵⁰ Коломийки, с. 319.

¹⁵¹ Український фольклор, с. 43.

¹⁵² Коломийки, с. 377.

¹⁵³ Прислів'я та приказки, с. 260.

¹⁵⁴ О. Кольберг. Казки Покуття, с. 191.

¹⁵⁵ Дитячі пісні та речитативи / упоряд.: Галина Довженок, Катерина Луганська. Київ 1991, с. 340.

¹⁵⁶ Там само, с. 366.

¹⁵⁷ Прислів'я та приказки, с. 420.

¹⁵⁸ Там само, с. 310.

¹⁵⁹ Там само, с. 19.

кожному місті й селі свої норони й дзвонарі¹⁶⁰ відобразив, мабуть, особливості їхнього биття у дзвони в кожній парафії. Різні рівні майстерності дзвонарів породили прислів'я і приказки, які її оцінювали: *Ударив у дзвін, як треба в макогін; Забув, що благовістив в одного, та бух у всі дзвони*¹⁶¹. Згодом, коли треба було звернути увагу на помилки в діях людини, зокрема необхідність робити якусь справу без зайвого шуму, могли мовити ці приповідки. Вислови *Видзвонив та й геть з дзвіниці; Від пустого дзвону користі нікому*¹⁶² теж пов'язані з діяльністю дзвонаря. Їх уживали у випадках, коли хто-небудь намагався щось сказати чи зробити вже після скоєного.

Зауважимо, що серце дзвона виготовляли, як правило, з дешевшої та міцнішої сталі, менш крихкої, аніж дзвоновий сплав. Тому воно майже ніколи не отримувало тріщин. Це дало можливість створити вислів на взірець: *То вже би далі у дзвона серце пукло!* Так казала людина, доведена до розпуки якимись лихими пригодами чи переслідуванням¹⁶³.

Про створення перешкод для биття у дзвони йдеться в переказі, де згадується хлопець, якого схопили вороги й мали стратити з першим ударом ранішнього дзвона. Коли кати потягнули шнур, аби задзвонити, то звуку не було. Піднявши очі, присутні помітили, що кохана цього юнака прив'язала себе до язика дзвона. Її тіло вдарялося в край інструмента, не даючи йому добре звучати. Так вона врятувала хлопця¹⁶⁴.

Протягом тижня люди не могли не чути дзвонів. Їхній звук був однією з перешкод, відповідно до міфу, на шляху перетворення бажаючих в Інклюзника¹⁶⁵. Вважалося, що для перевтілення в нього, при «виношуванні» під пахвою спеціально обробленого гроша (він пізніше мав би «притягувати» до свого власника інші грóші), треба було прожити тиждень, не почувши дзвонінь. А цього колись, практично, неможливо було дотриматись.

Сприймаючи музику дзвонів, люди вкотре переживали почуття радості чи смутку, спокою чи тривоги, піднесення духом чи занепокоєння. Особливий вплив краси дзвонінь наприкінці дня відображений у пісні «Вечерний дзвін», який пробуджує спогади, а тому «багато дум наводить він»¹⁶⁶. Через це до цих інструментів ставилися з особливою увагою, пестливо, до них добирали епітети. Любування звучанням дзвонів, зокре-

¹⁶⁰ С. Пушик. *Приповідки ...*, с. 286.

¹⁶¹ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 765.

¹⁶⁴ Із розповіді, записаної автором від Романа Ткачука в серпні 2009 року.

¹⁶⁵ В. Гнатюк. *Нарис української міфології* [=Ін-т народознавства НАН України]. Перевид. Львів 2000, с. 236.

¹⁶⁶ *Українські народні мелодії*, т. 9. Нью-Йорк 1991, с. 323.

ма передзвонами, народжувало в народі різні назви: «красне дзвоніння» (твориться без участі басових інструментів, воно особливо приємне, як і нині кажуть, «для душі»), «малинове» (так характеризували тонке протяжливе дзвоніння в тиху, безвітряну погоду ближче до вечора¹⁶⁷), «срібні дзвони»¹⁶⁸ чи «срібні дзвоніння», «срібна мелодія».

Побутування в народній уяві мотиву срібного дзвона можна пояснити тим, що дзвони й дзвоніння викликають сильні зорові та слухові відчуття, які ґрунтуються на оцінці кольору й тембру, на перенесенні слухових вражень на зорові та навпаки, на вираженні передчуття краси, ідеалу тощо¹⁶⁹. Тобто образ срібного дзвона насажений насамперед етичним й естетичним смислом, а легенди про необхідність додавання срібла й золота у дзвони – це не тільки фантазії лірично налаштованих людей, а й розповсюдження цих вигадок людвисарями¹⁷⁰. Подібне легендарне вдосконалення дзвонового сплаву колишнім опришком Григорієм Семенюком (Мельник) (1708–1822) передає історія про дзвін 1745 року з Нижнього Вербіжа¹⁷¹.

Дзвони міст, містечок, сіл і монастирів мали свої особливості, їхнє звучання залишалось в пам'яті людей, про що йдеться в рекрутській пісні «Ой що улица, то молодиця»:

Ой як у Львові, так в Станіславі
Голосенькі дзвони¹⁷².

¹⁶⁷ П. Чечелюк. Лине малиновий дзвін...: Колектив Нововолинського ливарного заводу віродив древню славу волинських майстрів // *Високий замок* (Львів 2002/12 груд.).

¹⁶⁸ Ю. Балега. Дзвона срібного гомін призабутий.

¹⁶⁹ Т. Шашкина. Серебряные колокола, с. 73.

¹⁷⁰ Хоч науковці спростували легенди щодо необхідності додавання срібла й золота до дзвонового сплаву (див., приміром: Т. Шашкина, В. Галибин. Памятники древнерусского колокольного литья (результаты химико-аналитического исследования) // *Советская археология* (Москва 1986/4), с. 240), однак дехто з дослідників-початківців ще пише: «Позитивна дія відбувається тоді, коли до складу металічного сплаву, з якого виготовляють дзвін, входить 5 % золота. Без цього благородного металу не буде «малинового дзвону», а лікувально-стимулюючий ефект є невисоким» (Л. Московчук. До питання про виховний і оздоровчий вплив церковного дзвону на учнів ЗОШ // *Рідна школа* (Київ 2005/7), с. 11).

¹⁷¹ М. Городенко. *Таємниця царських воріт*, с. 97–98.

¹⁷² *Соціально-побутові пісні*, с. 210. Ще в рекрутських піснях згадуються дзвоніння, коли: «У неділю пораненьку всі дзвони дзвонили, / Вже рекрутів половили» (М. Васильєв. Рекрутчина в малорусской песне (этнографический очерк) // *Киевская старина* (1889/XXVI), с. 368).

Дзвони Коломиї пам'яталися опришкам, яких вели на страту:

Вже нас більше не погонять зі стричком на шиї,
Вже нам більше не задзвонять дзвони Коломиї¹⁷³.

Правда, могло бути й так, що згадка в поетичних творах про звучання дзвонів саме цих міст служила художнім засобом передачі особливого колориту тогочасного звукового довкілля. Це сприяло кращому поданню в такому оточенні тих чи інших подій, сильнішому впливу на слухачів.

Про ратушні дзвони співається в коломийці:

В Коломиї на ратуші, А шандарі гайдамаків,
Там дзвони дзвонили. Робити гонили¹⁷⁴.

Поширеність годинникових дзвонів відобразилася і в приповідці: *Він як дзитар: инакше показує, а инакше б'є*. Її казали тоді, коли хотіли відзначити фальшивість кого-небудь, його двоякість¹⁷⁵. Жартуючи на тему суперечностей, яка вже виходить із різних відтінків у значенні слова «бити» стосовно годинника, мовили: *Дзитар б'є, а нікого не заб'є; за що ж його вішьють?*¹⁷⁶

Із дзвонами пов'язані деякі витвори-персонажі українського міфу. Приміром, Градівник (Градобур, Хмарник), якого сільська громада утримувала в себе й платила йому за відвернення бурі, граду, у примовці до Бурівника, пророкуючи йому дорогу на «тридев'яту гору», попереджає, що «тут мут на тебе дзвони дзвонити»¹⁷⁷. Відповідно дзвони та дзвоніння отримали своє відображення в примовляннях: *Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий! Нехай хмари на татари, а сонечко на християни! Бий, дзвоне, бий, хмару розбий!*¹⁷⁸. Це заклинання, наприклад, виголошували з метою відвернення бурі. Про звичай боротися з нею за допомогою дзвоніння ідеться в прислів'ї: *Дзвін у крису вдаряє – хмари розганяє*¹⁷⁹. Щодо цього є чимало нових переказів. Приміром, у Верховині Бистрій Великоберезнянського району на Закарпатті пам'ятають історію, що підтверджує здатність ударів дзвонів розганяти бурі й грози. У липні 1949 року на це прикордонне село насувалася буря, тому дзвонар узвичаєно почав бити у дзвін для її розгону. Однак на дзвіницю піднявся начальник прикордонної застави й наказав припинити дзвоніння, оскільки звучання дзвона, на його думку, не може перешкодити грозі з градом. Дзвонар виконав наказ. Через годину

¹⁷³ Український фольклор, с. 264.

¹⁷⁴ Записано Василем Нагірним наприкінці ХХ ст. на Коломийщині.

¹⁷⁵ Галицько-руські народні приповідки, т. 1, с. 766.

¹⁷⁶ Там само, с. 767.

¹⁷⁷ В. Гнатюк. Нарис української міфології, с. 87.

¹⁷⁸ Прислів'я та приказки, с. 341.

¹⁷⁹ Ю. Чорі. Від роду до роду: Звичаєво-обрядові традиції Закарпаття, с. 17–18.

пішов град, що повністю побив урожай городини. Згодом прикордонник змушений був просити пробачення за свій учинок¹⁸⁰.

У дзвонів культурі важливе місце належало дзвінкам. Узвичаєно в колядницькому гурті вони виконували сигнальну функцію: «Береза устав. Задзвонив у дзвінок. Устали всі коледники за столом»¹⁸¹. Під час танцю колядники «легонько в дзвінок поцоркочуючі тай ногами перебераючи. [...] Стало до плесу шість коледників, по два у ред, из дзвинками у руках» і почали разом «дідови плесати»¹⁸². Дідо клав по грейцерови у дзвинки, а Березі поклав сороківця на хрест¹⁸³. Коли колядники йшли від хати до хати, переходили, то співали жартівливих жінкам:

Купи ми, мужу, срібний дзвоночок. Єк си я рушу, дзвонити мушу
Тай завіш йіго пид подолочок. Ой дзелень, дзелень, за твою душу¹⁸⁴.

Коли людина втрачала голос, то її поїли водою із дзвінка¹⁸⁵. Мабуть, на лікувальні властивості води міг впливати не тільки дзвонівий сплав чи його складові, а й віра в магичну силу звуків цього музичного інструмента.

Низка прислів'їв і приказок відобразила вживання разом із дзвоном била¹⁸⁶, а також його різновидів. Про калатало йдеться в загадці, записаній у колишньому Ушицькому повіті: *Поміж двома дубками б'ються жидки лобками*¹⁸⁷; у приповідках із Галичини: *Піп у дзвін, а чорт у клепало, аби і його ся там теліпало*¹⁸⁸; *Я у дзвін, а він у калатало* (тобто хтось каже одне, а його співрозмовник інше пояснює)¹⁸⁹. Зі звуками била порівнюється в приказці характер спілкування між людьми: *Говорили, як у било били*¹⁹⁰; *Били в било, поки не вбило*¹⁹¹. Назва останнього перейшла на характеристику говірливих людей. Звучання одного з його різновидів знайшло відображення в прислів'ях: *Треба довго калатати, щоби бабу ошу-*

¹⁸⁰ М. Кофель. *Загадки та таємниці впливу звука церковного дзвона на стихійні лиха...*, с. 17.

¹⁸¹ П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчик*: роман у трьох частинах. Верховина 2007, с. 87.

¹⁸² Там само, с. 90.

¹⁸³ Там само, с. 90–91.

¹⁸⁴ Там само, с. 93.

¹⁸⁵ Домашній архів Степана Пушика.

¹⁸⁶ *Прислів'я та приказки*, с. 305.

¹⁸⁷ П. Чубинський. *Мудрість віків*, с. 212.

¹⁸⁸ *Чільце*, с. 17.

¹⁸⁹ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 3, с. 552.

¹⁹⁰ В. Жайворонок. *Знаки української етнокультури*, с. 36.

¹⁹¹ С. Пушик. *Приповідки...*, с. 23.

кати¹⁹²; *Язиком кледай, а руки при собі тримай*¹⁹³. Іноді мовлення людини порівнювали з клепанням: *Язиком кледай, а рукам волі не давай*¹⁹⁴.

У багатьох приповідках згадка про дзвін і дзвоніння є не стільки конкретним історичним фактом, а радше метафорою, яка засвідчує популярність дзвонів, їхнє щоденне звучання (хоча не виключено, що певні події були інспіровані). Приміром, вислови: *Вже той дзвін реве, що воли й корови бере*¹⁹⁵; *Вже той реве, що воли й корови бере*; *Уже той реве, що по волу бере*¹⁹⁶ говорять, як установили в ХІХ ст. збирачі прислів'їв і приказок про існування терміну складання князеві данини в натурі. Цей реченець звався «поволівщиною». Він, мабуть, оповіщався вічовим дзвоном¹⁹⁷. Правда, могло бути й так, що цими висловами люди виражали своє обурення з приводу здирництва тих слуг, які своїми криками («ревінням») спонукали швидше здавати їхньому вельможі данину. Траплялося, що хто в неділю не приходив до церкви, то мусив дати вівцю, телицю або вола. Очевидно, почувши в цей день дзвоніння, люди говорили такі приповідки¹⁹⁸.

У фольклорних джерелах переповідаються випадки падіння дзвона чи отримання ним тріщини (поряд із такими подальшими лихами для церкви, як можливість її провалення під землю, знищення пожежею або попадання блискавки). Це могло трапитися тоді, коли неправильно вибиралася ділянка під будівництво храму¹⁹⁹.

¹⁹² *Галицькі приповідки і загадки*, с. 94.

¹⁹³ Там само, с. 113.

¹⁹⁴ *Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру* / упоряд. Михайло Пазяк. Київ 1990 (Укр. нар. творчість), с. 248. Про приїзд кледача («приїхав клепач») згадується в грамоті ХІV ст. (*Грамоти ХІV ст.* / упоряд., вступ. ст., комен. і слов.-покажч. Марія Пещак. Київ 1974 (Пам'ятки української мови), с. 72). Лохвицькими жителями були Клепач Іван, Клепач Миско (*Лохвицька ратушна книга другої половини ХVІІ ст.*: Зб. актов. док. / підгот. до видан. Ольга Маштабей, Віктор Самійленко, Борис Шарпило [=АН України, Ін-т мовознавства імені Олександра Потебні]. Київ 1986 (Пам'ятки української мови), с. 20, 95). На Галичині побутовували прізвища Клепан (його походження виводять від дієслова «клепати», «клептати» (багато балакати)), Клепач (від «клепач», «клепальник», «молоток», «коваль», переносне значення «базікало, торохтій») (І. Фаріон. *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ століття (з етимологічним словником)*. Львів 2001, с. 206).

¹⁹⁵ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 763.

¹⁹⁶ *Прислів'я та приказки*, с. 309.

¹⁹⁷ Там само, с. 420. Іван Франко припускав, що речинець складання данини оголошували двірським дзвоном (*Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 763).

¹⁹⁸ *Прислів'я та приказки*, с. 309.

¹⁹⁹ Б. Томенчук. *Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі ХІІ–ХІІІ ст.* Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ 2005, с. 160.

Сум подолян за втраченим дзвоном відобразився в переказі про дзвоніння, які долинали із глибин ріки Коропця, куди обірвався дзвін із підпалених татарами стовпів, на яких він висів. Правда, це відбувається вранці кожної річниці, коли трапилося це нещастя²⁰⁰. Не випадково, що усна народна творчість увібрала в себе не тільки ставлення до дзвонів, опис їхніх функцій, а й намагання парафіян зберегти ці церковні пам'ятки. Щоб їх урятувати перед навалою монголо-татар, галичани дзвони кинули у став біля с. Комарів²⁰¹.

У переказах ідеться про мужність людей, які намагалися завжди зберегти дзвони. Коли в 60-х роках ХХ ст. за більшовицької влади на Прикарпатті закривали церкви й люди почали знову ховати дзвони, то чоловіка, який їх закопав, обливали розплавленою смолою, аби він указав місце, де вони заховані²⁰². Тобто простеження теперішніх подій, оцінка їхнього тлумачення людьми показують народження нових переказів. Після прийняття офіційної ухвали 24 березня 1964 року виконкомом Крем'янецької районної ради про зняття Загаєцького святого Іоанна Милостивого чоловічого монастиря з реєстрації релігійних об'єднань і перебудову його споруди для культурно-просвітніх цілей безслідно пропали його дзвони. Щодо обставин їхнього зникнення існує дві версії. Одна стверджує, що ці дзвони затопили в р. Горинь біля Лановецького цукрового заводу. Інша каже про те, що їх розбили на металобрухт. За місцевими переказами, кожен, хто посягнув на християнську спадщину й завдав шкоду цій святині (зокрема дзвонам), помирав неприродною смертю²⁰³.

Дзвони й біла розміщувалися на спеціальних спорудах: *Видзвонив та й геть із дзвіниці*²⁰⁴ (цим прислів'ям могли в спілкуванні натякати, що зробивши якусь справу чи сказавши що-небудь, треба було дати можливість для цього й іншим). Про набір дзвонів на споруді для них дізнаємося з такого вислову: *Як великі дзвони дзвонять, то малих не чути*.

На підставі прислів'я *Кажда дзвіниця свій дзвін має і по-своєму видзвоняє*²⁰⁵ думаємо, що дзвіниці сприймалися як особливі пленерні музичні споруди. Їхні розміри впливали на якість звучання: *Що вище дзвін стоїть, то дальше його чути*²⁰⁶. З прислів'я на зразок: *Церкву покрив, а*

²⁰⁰ Як дзвін татарів прогнав // *Євшан-зілля*, с. 119.

²⁰¹ Й. Пеленський. Дзвони на Україні-Руси // *Діло* (1910/126), с. 1. Переказ записаний на початку ХХ ст. в околицях Галича.

²⁰² Із розповіді Василя Тріщука, занотованої автором у жовтні 2008 року.

²⁰³ О. Петровський, В. Мрига. *Культурна спадщина України: Загаєцький святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир*. Тернопіль 2005, с. 57.

²⁰⁴ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само, с. 311.

дзвіницю обдер²⁰⁷ бачимо, що вона все-таки мала менше значення, аніж сам храм (інколи могло бути навпаки: *Церкву обдирає, а звінницю побиває*²⁰⁸). Вони часто будувалися окремо, про що йдеться в коломиїці: *«Ой на горі церковиця, а долу дзвоничка»*²⁰⁹.

Дзвіниці, за уявою людей, мають бути не тільки високі, але й стояти на місці давніх святинь та оснащуватися великими дзвонами, у кожен з яких, аби задзвонити, «то треба сім чоловік», щоб «голос чули аж у Карпатах». Такі дзвони використовували рідко, тільки «на велику радість або на тривогу про наближення ворожих орд»²¹⁰. В одному переказі йдеться про чугу – сигнальну смолоскипну вежу із дзвоном на відрозі Дзвінячка гори Баба в Карпатах, що вживався для звукового сигналу про наближення ворогів²¹¹.

Про шанобливе ставлення до дзвіниці говорить те, що на сьомий тиждень після Великодня, наприкінці Клечальної суботи, установлювали клечання – невеличкі березові деревця та гілки, якими в селах і містах прикрашали не тільки церкви, будинки та подвір'я, а й споруди для дзвонів²¹².

Про охорону дзвонів і дзвіниць Вищими силами вказує впевненість людей у тому, що Мати Божа, навіть коли її попросить іновірець, може врятувати дзвіницю. Переказують, що в м. Ямпіль (Крем'янецьчина), єврей у страсі, викликаному пожежею, закричав: «Рятуй мене, Тихомльська Божа Мати, я дам сто рублів!» Завдяки цьому, як розповідають, його будинок, що стояв безпосередньо за дзвіницею, уцілів разом із нею при пожежі. Відповідно до обітниці, цей єврей вніс у Тихомльську церкву згадану суму²¹³.

Віра в правдивість переказів іноді призводила до завдання шкоди спорудам для дзвонів. У Почаївському монастирі довго утримувалася розповідь про закопаний скарб під дзвіницею. Настоятель чернечої обителі, перейнявшись цим переказом, наказав копати під нею. Це спричинило те,

²⁰⁷ *Прислів'я та приказки*, с. 313.

²⁰⁸ *Галицькі приповідки і загадки*, с. 105.

²⁰⁹ *Коломиїки*, с. 378.

²¹⁰ Як дзвін татарів прогнав // *Євшан-зілля*, с. 119.

²¹¹ М. Габорак. *Гідронімія Івано-Франківщини*: етимологічний словник-довідник. Вид. друге, переробл., уточнене. Івано-Франківськ 2010, с. 144.

²¹² М. Максимович. *Дні та місяці українського селянина*: перекл. з рос. Київ 2002, с. 64.

²¹³ *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии* / сост. Николай Теодорович, т. III: Уезды Кременецкий и Заславский. Почаев 1893, с. 305.

що вона нахилилася і запрошеним фахівцям насилу вдалось її врятувати²¹⁴.

У народній творчості відбилася також уява про будівничих дзвіниць, ливарників і факти встановлення дзвонів. Легенда розповідає, що перед відкриттям у серпні 1909 року ратуші в Снятині дзвони для її годинника виніс по спіральних східцях житель міста з богатирським здоров'ям на прізвище Онищук. За переказами, він поклав на голову подушку, а тоді дзвін і повільно пішов сходинок за сходиною вверх (їх сто вісім). Згодом виніс і другий дзвін²¹⁵. Як видно із цього, сили в людей примножувала почесна справа підняття на споруду дзвонів.

Часто із дзвонами й дзвоніннями зіставляли предмети (*Дім, як дзвін*²¹⁶), дії (*Б'ють, як у дзвін; Дзвонить, як на пожежу*²¹⁷), мовлення людини (*Говорить, як у дзвін б'є*²¹⁸). Останнє допомагало відзначити красу голосу, його тембр і звучність, її добре здоров'я або уподібнення з дзвоном служило способом кепкування. Для надання мовленню образності, барвистості широко вживалися порівняння: *Калатає, як у церковний дзвін; Загейкала, як у дзвін заграла*²¹⁹. Зіставлення з ним допомагало краще відзначити звучання низького чоловічого голосу: *Чим більший дзвін, тим грубший голос* (так говорять про товстих співаків, які, як правило, співають басом)²²⁰. У той самий час зауважували протилежне: *Чим менший дзвінок, тим тонший голосок* (у меншого співака голосніше лунає голос)²²¹. Відповідно, вислови: *Дзвінок голосний!*²²²; *Пустий дзвін голосний*²²³ стали засобами відзначення швидкого поширення між людьми пліток. Людину, яка любить хвалити себе, могли характеризувати: *Голосний то дзвінок*²²⁴.

²¹⁴ І. Огієнко (митрополит Іларіон). *Свята Почаївська лавра* / упоряд., авт. передмови Микола Тимошик. Київ 2004 (Видавничий проект Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 2: «Зарубіжні першодруки», т. 3), с. 334.

²¹⁵ Р. Кіреєва, В. Карий. *Ратуша – окраса Снятина*. Снятин 2009, с. 53. Дзвони для неї виготовив Карл Швабе з Бялої (тепер – м. Бельсько-Бяла, Польща).

²¹⁶ *Чільце*, с. 92.

²¹⁷ Там само, с. 86, 91.

²¹⁸ *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток* / упоряд. Михайло Пазяк. Київ 2001 (Укр. нар. творчість), с. 130.

²¹⁹ *Чільце*, с. 98, 94.

²²⁰ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 765.

²²¹ Там само.

²²² Там само, т. 3, с. 552.

²²³ *Чільце*, с. 66.

²²⁴ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 765. За спостереженням Івана Франка, «у поляків і в чехів ся приповідка маєтьса у ширшій формі: *Głośny dzwonek, zła sława*» (Там само).

У колядці господині «Ой ясна, ясна на небі зоря», вихваляючи «жону» газди, співається:

І красовита, і грошовита, А в хату ввійде – як зоря зійде.
По двору ходить, як сонце сходить. А заговорить, як дзвін задзвонить²²⁵.

У коломийці легінь оспівує голос коханої дівчини; характеризуючи його, порівнює із дзвінком, що має чудодійну силу:

Куди мила походила, дзвінком подзвонила,
Там сходила і розцвіла ружа і калина.
Куди мила походила, дзвінком подзвонила,
Туди трава зелененька васильком зацвіла²²⁶.

Свідченням краси, привабливості голосу, що порівнюється з малим дзвінком, є рядки коломийки, де дівчина, вихваляючи себе, співає:

Голосочок, як дзвіночок, станочок, як карта.
А ти мене, єден дурню, любити не варта²²⁷.

Захоплення голосом людини, що за силою звучання порівнюється із дзвоном, впливає з коломийок:

Ой у полі плужок оре, мила воли гонить.
Коли мила загейкає, як в дзвони задзвонить²²⁸.

Гей, як милий заговорить, то як в дзвін задзвонить,
А тепер я го не вижу – головонька болить²²⁹.

Часом говірливість жінок порівнюється зі звуком дзвонів. У казці «Язиката Хвеська» оповідається, як жінка ділиться новиною з людьми: «І вже дзвонить по всьому селу, що її чоловік налаяв і трохи не побив, і що він гроші знайшов»²³⁰. Часто порівняння із цим інструментом використовували як засіб висміювання. Інколи з говірливих людей кепкували, про

²²⁵ *Український фольклор*, с. 24.

²²⁶ *Коломийки*, с. 153.

²²⁷ Там само, с. 201.

²²⁸ Там само, с. 153.

²²⁹ Там само, с. 173.

²³⁰ *Українські народні казки, легенди, анекдоти*, с. 286. На Буковині, як мовила Ольга Кобилянська (1863–1942) устами героїні твору, іноді говорили: «Жінки в селі гомонять, що він уже тебе покинув і має другу! Аннин голос задрижав. Так! Хто ж се каже? Одна жінка [...]. Так казала: «Тим часом він собі другу найшов, а з неї лише дзвони пустив» (О. Кобилянська. *Земля: повість // В неділю рано зілля копала: повість / передм. Федір Погребенник. Київ 1987, с. 256*).

них казали, що «Теленькаєш язиком, як дзвоном»²³¹. Може, тому серед народних лайок на Україні побутувала й така: *Лободзвон чортів*²³².

У тих випадках, коли яку-небудь подію жінки обговорювали, передавали з уст в уста, розпускали плітки, казали: *Почали баби дзвонити, так видзвонять*²³³; *У Королівці дзвонять*²³⁴. Остання приповідка може відобразити обмовляння когось усім селом. Людей, які чули про щось і не можуть добре пояснити, або якщо хтось оповідає про яку-небудь новину, але не тямить добре її найважливіших моментів, характеризували так: *Чув дзвін, та не знає, звідки він; Чуємо, що бовка дзвін, та не знаємо, де він; Чув, що дзвонили, а не знає, в котрій церкві*²³⁵ (водночас це свідчить про значну кількість дзвіниць у містах, що часом нелегко було й розрізнити, на якій саме б'ють у дзвони). Коли хто-небудь не робив те, що треба, то йому радили й не хвалитися: *Коли-сь не дзвонив, то й не калатай*²³⁶. Але для підтвердження обізнаності в тій чи іншій сфері могли сказати: *І я дзвонив на тоту відправу*, тобто «давно говорив про се, ширив сю думку»²³⁷; *Краще знає той, хто сам дзвонив, аніж той, хто чув дзвін*²³⁸.

Змалювання звучання дзвонів усна народна творчість іноді вживала як засіб зображення горя. У переказі оповідач для підсилення важкої втрати підкреслює: «Коли рознеслась чутка про смерть Кармалюка, все завмерло. Три дні й три ночі дзвони дзвонили, люди молились і плакали»²³⁹, тобто стільки часу звучали ці інструменти разом із риданнями.

У коломийці, де йдеться про злиденне життя бідняка, стукіт зубів його дітей порівнюється із звуком дзвонів:

Тисне мороз, вітер віє, крутить завірюха,
Сидить мужик на припічку і нащурив уха.
Вікна снігом застелились, хоть їдь і санками,
Діти сидять коло него та дзвонять зубами²⁴⁰.

²³¹ Див., приміром: *Соціально-побутова казка*, с. 226.

²³² Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. Максима Рильського НАН України, ф. 8, к. 2, од. зб. Д. І. Яворницький. Колекція № 2. Український простолоюд у його творчості. Збірка записів оповідального жанру III. 1870–1939 рр., с. 128.

²³³ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

²³⁴ С. Пушик. *Приповідки..*, с. 56.

²³⁵ *Прислів'я та приказки*, с. 310.

²³⁶ *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1, с. 766.

²³⁷ Там само.

²³⁸ С. Пушик. *Приповідки..*, с. 141.

²³⁹ Весілля: переказ // *Євшан-зілля*, с. 234. Устим Кармалюк (Кармелюк) (1787–1835).

²⁴⁰ Там само, с. 359.

Мабуть, тому побутував прокльон: *А дзвонив бис зубами!* Тобто, щоб ти змерз або перелякався та стукав зубами²⁴¹. Поряд із цим уживали інше прокляття: *А дзвонило би ти в вухах!* Так виражали побажання, як тлумачив його Іван Франко, «щоб ти захорював на гарячку»²⁴². Водночас, коли казали *Дзвонит ми в вухах*, то це вважали за віщування «якоїсь новини, доброї або лихого, відповідно до того, в котрім вусі дзвонить»²⁴³. Усе ж серед прокльонів найсильнішим був, певне, такий: *Бодай-с не чув дзвона!* Так кляли такому, хто недочував або на докір, чому не зробив того, що йому веліли²⁴⁴.

У формі афоризму звучала погроза ледачій дівчині: *Будеш ти ще від великого дзвона посторонком брати*²⁴⁵, тобто шмагана шнуром. «Давніше, як зауважував Іван Франко, був у Дрогобичі звичай, що дівчину, яка привела нешлюбну дитину, били по голім задку в неділю біля церкви посторонком від великого дзвона, ще до того три дні перед тим моченим у соляній воді»²⁴⁶.

Звучання церковних дзвонів при церемонії шлюбу згадується в коломийці, де співається, що

Закувала зозулиця, сіла на лісницю,
Задзвонило на полудне, ведуть молодицю²⁴⁷.

У Драгові задзвонило, іти би на Службу,
Подь, любочку, додомочку, будеш мі за дружбу²⁴⁸.

Згадкою про звучання дзвонів починається весільна пісня, записана на Галичині: «Йа вже дзвоненьки дзвоніт...»²⁴⁹. Не випадково, що дівчата в передвесільну п'ятницю на Поділлі співали:

Ой, попе Гордію, (2 рази)
Не дзвони в неділю,

А дзвони в суботу,
Перебий дружкам роботу²⁵⁰.

²⁴¹ Галицько-руські народні приповідки, т. 1, с. 765.

²⁴² Там само.

²⁴³ Там само, с. 766.

²⁴⁴ Там само, с. 763.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Коломийки, с. 267.

²⁴⁸ Там само, с. 260.

²⁴⁹ Українські народні мелодії, т. 2. Нью-Йорк 1964, с. 550.

²⁵⁰ Т. Ілік. Передвесільний обряд (сватання, коровай, передвесільна п'ятниця) в с. Велика Стадниця (Вінницький район Вінницької області) // *Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження*, вип. I / ред. В. Косаківський. Вінниця 2005, с. 82.

Усна народна творчість відобразила різне застосування дзвонів, зокрема, на залізниці: *Спочатку «бімба» б'ється, тогди бляха котиться (про поїзд)²⁵¹, у тюрмі: Тюремний дзвін каже: «Бам! Хто не був, то побуде, а хто був – не забуде»²⁵².*

Про значне розповсюдження дзвонів і дзвонінь свідчить їх образ у структурі тих календарно-обрядових творів, де побутувала пісенька «Іди, іди, дощук» (її записано в Любомльському районі Волинської області). Тут ідеться про захисну функцію биття у дзвони:

Зварим тобі борщику ... Пошли хмари на татари,
І всі дзвони б'ють, б'ють, б'ють. Щоб дощики перестали²⁵³.

На Поділлі занотована подібна пісенька «Вийди, вийди, сонечко». Тут, зокрема, співається, що

А всі дзвони дзвонять,
Хмару розбивають,
Сонечко добувають²⁵⁴.

Побутувала й гра «Бий, дзвоне, бий»: коли надходить хмара, то діти ліплять із піску чи землі дзвіницю і, б'ючи по ній кийками, приспівують:

Бий, дзвоне, бий! А сонечко на хрестяни!
Хмари розбий! Бий, дзвоне, бий!
Нехай хмара на татари, Хмару розбий²⁵⁵.

А в такому різновиді дитячого фольклору, як звуконаслідування, у тих однакових жартівливих віршиках, де йдеться про дзвоніння (вони записані від дітей різних регіонів України), відмінним є тільки перший рядок. У ньому всіляко наслідуються звуки дзвонів: «Клем-бом-клем!» або «Бом-дзелень» чи «Дзень, бом, дзень»; «Бов-дзелень»²⁵⁶; «Дзінь, бом, бом»²⁵⁷. Ці зміни можуть свідчити не тільки про мовні діалекти, а й про різні дзвоніння, які чули діти.

Знайшло відображення в народній пісенній творчості звучання шкільних дзвінків: «Дзвіночок дзвонить дзень, дзень, дзень, / Вже білий день (Двічі). / Дзвіночок дзвонить, кличе нас, / До школи час (Двічі). / Дзвіночок дзвонить, / Бам, бам, бам, / Добрий день чемним школярам»²⁵⁸.

²⁵¹ С. Пушик. *Приповідки...*, с. 255.

²⁵² Там само, с. 283.

²⁵³ *Дитячі пісні та речитативи*, с. 46.

²⁵⁴ Там само, с. 56.

²⁵⁵ М. Максимович. *Дні та місяці українського селянина*, с. 33.

²⁵⁶ Там само, с. 290–291.

²⁵⁷ *Українські народні мелодії*, т. 2. Нью-Йорк 1964, с. 27.

²⁵⁸ Там само, т. 3. Нью-Йорк 1966, с. 346.

Ідеться про нього й у приповідках: *Дзень-дзелень, бам-белень, бенькарти, до школи!*²⁵⁹

Серед зображень християнського змісту (св. Трійці, церкви, капличок, монастирів, хрестів тощо), які традиційно виводилися гуцулами на великодніх писанках як обереги, бачимо й дзвони та дзвіниці²⁶⁰. Про розповсюдження цієї традиції свідчить також мотив дзвіниці на гуцульських кахлях, зображення там дзвонів²⁶¹. Такі кахлі поміщалися, як правило, після фронту у верхньому ряду. На кахельній печі (1875) із Волове Верховинського району майстра Олекси Бахматюка (1820–1882) бачимо церкву, справа св. Миколу, зліва дзвіничку, на якій дзвонар тягне за шнур найбільшого дзвона (усіх чотири)²⁶². Ця ж піч має ще одну кутову кахлю із дзвіницею, дзвонарем, який у правій руці тримає шнури від двох дзвонів, у лівій – від третього. Усі інструменти однакового розміру.

Хрестами, які утворюються мотивом дзвонів, гуцульські майстри кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема Йосип Баранюк (1868–?), Юрій (1822–1884) і Микола Шкрібляки (1858–1920), часто оздоблювали баклажки, рахви, тарілки, миски, подвійні сопілки. Багато виточених дерев'яних дзвіночків (дармовисів) різьбярі підвішують як оздоблення до свічників-трійць, патериць, люстр тощо²⁶³. На виробках майстрів із Пістиня Косівського району в центрі тарілки бачимо хрест із дзвіночків, подібні зображення є на кахлях²⁶⁴. Серед експонатів відділу «Галицькі мальовані тарелі» музею «Давній Галич» (зібрані директором Квітославою Тимус) зустрічаємо композиції, у яких місцеві майстрині кінця ХІХ – початку ХХ ст. часто зображали квіти-дзвіночки (вони оздоблювали береги тарілок чи їхній центр).

²⁵⁹ С. Пушик. *Приповідки...*, с. 78.

²⁶⁰ В. Шухевич. *Гуцульщина*, ч. 4, с. 224. У «Словничку назв орнаментальних мотивів писанок Українських Карпат» є «дзвіничка», «дзвони», «дзвіночки» (О. Соломченко. *Писанки Українських Карпат*. Ужгород 2004, с. 223).

²⁶¹ А. Колупаєва. Гуцульські кахлі: композиції на релігійну тему // *Історія Гуцульщини*, т. VI. Львів 2001, с. 453–454.

²⁶² Відділ кераміки Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені о. Йосафата Кобринського. Докладніше див.: Б. Кіндратюк. Дзвонарське мистецтво на гуцульських гончарних виробках ХІХ – початку ХХ століття // *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*, вип. VIII. Івано-Франківськ 2005, с. 51–57.

²⁶³ М. Станкевич. Художнє дерево // *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*: у 4-х томах, т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. Львів 2006, с. 718–719.

²⁶⁴ О. Слободян. *Пістинська кераміка ХІХ – першої половини ХХ ст.* Косів 2004, с. 72.

Серед прочан із Карпат, які йдуть 28 серпня до Зарваниці, побутує повір'я, що для оздоровлення треба обов'язково повернути у святе місце, яким є колишній скельний монастир на околиці Рукомиша (біля Бучача), і там ударити у дзвін. Поблизу цієї давньої чернечої обителі мандрівники піднімаються на дзвіницю церкви св. Онуфрія і стають так, щоб дістати чолом до біла дзвона 1756 року²⁶⁵ й намагаються з допомогою голови ударити його серцем у крису та видобути лікувальне звучання²⁶⁶.

Завдяки пошукам дослідників записано чимало перлин усної народної творчості, де йдеться про дзвони й дзвоніння, відзначається найважливіше їхнє призначення – кликати до церкви на богослуження та молитву. Водночас народна культура не тільки ввібрала в себе різні випадки застосування бил і дзвонів, їхні функції та сприйняття громадою, а й сформувала своє бачення та розуміння дзвонарства. У фольклорі відображено як справжні події, тлумачення яких із часом зазнавало змін, так і узвичаєне ставлення до різних складових дзвонів культури. Згадка про них у поетичному просторі фольклорних творів часто вживалася для вирішення тих чи інших художніх завдань, виконувала різні функції. Дзвони й біла, дзвоніння часто служили умовним позначенням певних ідей, образів, понять. У переказах, деталі яких при переповіданні набирали нових відтінків, гіперболізувалися можливості та значення дзвонів і дзвонінь; вони часто символізували споконвічні прагнення людей, допомагали їм формувати поетичні образи радості й смутку, віщування нещастя тощо. Із дзвонами й дзвоніннями часто порівнювалися різні події, людські якості й учинки. Нерідко згадки про ці музичні інструменти та їхнє звучання виступають метафорами. У повсякденному спілкуванні люди використовували здебільшого порівняння із дзвонами. Окрім усної народної творчості, мотиви дзвінків зустрічаються на дерев'яних і гончарних виробах. Усе це свідчить про важливе значення дзвонів і дзвонінь у житті українців, розвій дзвонів мистецтва в минулому.

²⁶⁵ Цей дзвін, колись розбитий на багато фрагментів, відновили на початку ХХІ ст. завдяки винайденій технології на Бучацькому підприємстві Василя Бабали «Іскра».

²⁶⁶ Записано від Василя Бабали в березні 2011 року (архів автора).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Анастасія (Настя), княжна 5
Андраш, угорськ. король 5
Анна, літерат. 33
Бабала Василь 38
Балега Михайло 8
Балега Юрій 5, 8, 26
Баранюк Йосип 37
Бахматюк Олекса 37
Бедрик Юрій 16, 22
Безрука Оксана 15
Біднов Василь 3
Бічуя Ніна 12, 18, 19, 29, 31
Болдирев Ростислав 7
Бондарівна, фолькл. 18
Бріцина Олександра 8, 12, 13, 19, 20, 23, 27, 33, 34
Буджак Михайло 18, 28, 32
Бурівник, міфол. 27
Васильєв М. 26
Вовк Хведір 23
Войтович Левко 3, 14
Воропай Олекса 20
Габорак Мирослав 31
Галібін В. 26
Гальченко Сергій 6
Гнатюк Володимир 2, 25, 27
Гордій, фолькл. 35
Городенко Михайло 9, 26
Гончар Валентина 21
Гончар Олесь 21
Грабовецький Володимир 15
Градівник (Градобур, Хмарник), міфол. 27
Гуслистый Костянтин 18, 21
Грещук Василь 11
Данчин Роксоляна 14
Демчук Марія 3
- Довженок Галина 19, 20, 24, 27, 33, 36
Дяченко Любов 9, 15
Жайворонок Віталій 7, 10, 14, 21, 28
Жук Зоя 4
Жулинський Микола 6
Закревська Ярослава 7
Зельман 14
Зубанич Федір 22
Иванчик, літературне 7, 28
Іванюк Христина 15
Іларіон, митропол. (див. Огієнко Іларіон)
Ілик Тетяна 35
Ількевич Григорій 12, 18, 19, 29, 31
Інклюзник, міфол. 26
Іоанн Милостивий, святий 30
Ісаєвич Ярослав 3
Кайндль Раймунд Фрідріх 17, 22
Каньовський, фолькл. 18
Карий Володимир 32
Кармелюк (Кармалюк) Устим 34
Кирчів Роман 12, 18, 19, 29, 31
Кіндратюк Богдан 3, 37
Кіреєва Руслана 32
Клепан 29
Клепач 29
Клепач Іван 29
Клепач Миско 29
Кобиланська Ольга 33
Кобринський Йосафат, священ. 37
Кожум'яка Кирило, міфол. 7
Колупаєва Агнія 37
Кольберг Оскар 21, 24
Корецькі, фолькл. 20
Косаківський В. 35
Кофель Микола 21, 28

* Уклав Ростислав Лецишин.

Крип'якевич Іван 7
 Кугутяк Микола 14
 Кукса Надія 8
 Лещин Ростислав 39
 Лисько Зіновій 6, 12, 18, 25, 35, 36
 Лободзвон, фолькл. 34
 Лотоцький, фолькл. 24
 Луганська Катерина 24, 36
 Лукаш Микола 14
 Любарт (Любарт-Дмитро,
 Дмитро), волинський кн. 3
 Мазур Олег 3
 Майданець Іраїда 16
 Максимович Михайло 31, 36
 Максимчук Тиміш 22
 Марчук Галина 3
 Маштабей Ольга 29
 Медведик Петро 10, 11, 30, 31, 34
 Мельничук Олександр 7
 Мельник Василь 5
 Микола, св. 37
 Митровка Михайло 8
 Мишанич Степан 12, 18, 23
 Модзалевський Вадим 9
 Московчук Людмила 26
 Мрига Віталій 30
 Музиченко Ярослава 22
 Нагірний Василь 27
 Настя, див. Анастасія
 Никорчук Галина 14
 Номис М., псевд., див. Симонов
 Матвій
 Огієнко Іларіон (митрополит
 Іларіон) 32
 Олов'янішніков Микола 8
 Онищук, фолькл. 32
 Онищук Антон (Антін) 11
 Павлин, св., єпископ 4
 Павлій Павло 18, 21
 Пазяк Михайло 7, 10, 11, 13, 17,
 20, 22–25, 27–32, 34
 Панько, фолькл. 20
 Пачовський Василь 5, 8
 Пеленський Йосиф 30
 Петровський Олександр 30
 Пещак Марія 29
 Пилипів Богдан 16
 Піхманець Роман 11
 Погідний Микола 6
 Погребенник Федір 33
 Потебня Олександр 29
 Потоцький, граф, фолькл. 24
 Пушик Степан 2, 11, 15, 16, 19, 20,
 25, 28, 34–37
 Рабій Богдан 14
 Рабій Юліан Євген 14
 Рильський Максим 18, 20, 34
 Родіна Марія 18, 20
 Савчук Микола 5, 19
 Самійленко Віктор 29
 Сафонов В. 4
 Семен, фолькл. 13, 21
 Семенюк Григорій (Мельник) 26
 Семко Світлана 8
 Сеньків Іван 13
 Сіцінський Юхим 11, 15
 Симонов Матвій 10, 11, 20, 22
 Скопненко Олександр 14
 Скуратівський Василь 22
 Слободян Олег 37
 Смоляк Олег 2
 Сокіл Василь 11
 Соломченко Олексій 37
 Софія, св. 6
 Станкевич Михайло 37
 Стельмах Михайло 12, 18, 20
 Стефанік Василь 2
 С-ць М. 6
 Таланчук Олена 16, 22
 Тарас Ярослав 19
 Теодорович Микола 9, 15, 31
 Тимошик Микола 32
 Тимус Квітослава 37
 Тичина Павло 6

Ткачук Роман 25
Томаш Галина 14
Томенчук Богдан 29
Тріщук Василь 15, 30
Фаріон Ірина 29
Фесюк Михайло 16
Франко Іван 7, 10, 13, 17, 18, 21,
22, 25, 27–29, 31, 32, 35
Хвеська, фолькл. 33
Хланти Іван 21
Хмарник (див. Градівник,
Градобур), міфол. 27
Хмельницький Богдан, гетьман 8
Хмілевська Олена 18, 26
Цимбалюк Тетяна 14
Цібере, священник 4
Чалий Сава, козацький
полковник 11
Чечелюк Петро 26
Чепига Михайло 3
Чепига Світлана 3
Чорі-Сабов Анна 4
Чорі Юрій 8, 27
Чубинський Павло 21, 22, 28
Шалак Оксана 16
Шапарова Наталія 17
Шарпило Борис 29
Шашкіна Тетяна 4, 26
Швабе Карл, ливар 32
Швайчак Ярослав 5
Шекерик-Доників Петро 7, 28
Широцький Кость 11
Шкрібляк Микола 37
Шкрібляк Юрій 37
Шорбан Ганна 12
Шумада Наталя 9, 13, 19, 20, 24,
27, 31, 33, 35
Шухевич Володимир 6, 21, 22, 37
Юзвенко В. 7, 14, 33
Юркова Галина 9, 15
Яворницький Дмитро 34
Ярослав, літературне 12
Ярослав Мудрий, київський кн. 5
Ясіновський Юрій 2, 3

Наукове видання

КІНДРАТЮК Богдан Дмитрович

ДЗВОНИ ТА ДЗВОНІННЯ В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ

Головний редактор *Василь Головчак*
Літературний редактор *Світлана Луцак,*
Олександра Ленів
Комп'ютерний набір *Богдан Кіндратюк*
Комп'ютерне верстання *Віра Яремко*

Підп. до друку 24.06.2011. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 2,56.
Тираж 500 пр. Зам. № 1799.

ISBN 978-966-640-307-3

Видавець

Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Степана Бандери, 1
Тел. 71-56-22. E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

Виготовлювач

Підприємство ЦСТПРІ «ІНІН»
м. Івано-Франківськ, вул. Семена Височана, 18
ЗАТ «Агромаш-ІФ»
Свідоцтво про держреєстрацію № 32604934 від 25.07.2003
Тел./факс (0342) 57-03-05; тел. 57-03-04; 50-57-82

Телефон, електронна адреса автора: (067) 342 21 65; e-mail: bohkind@il.if.ua